

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

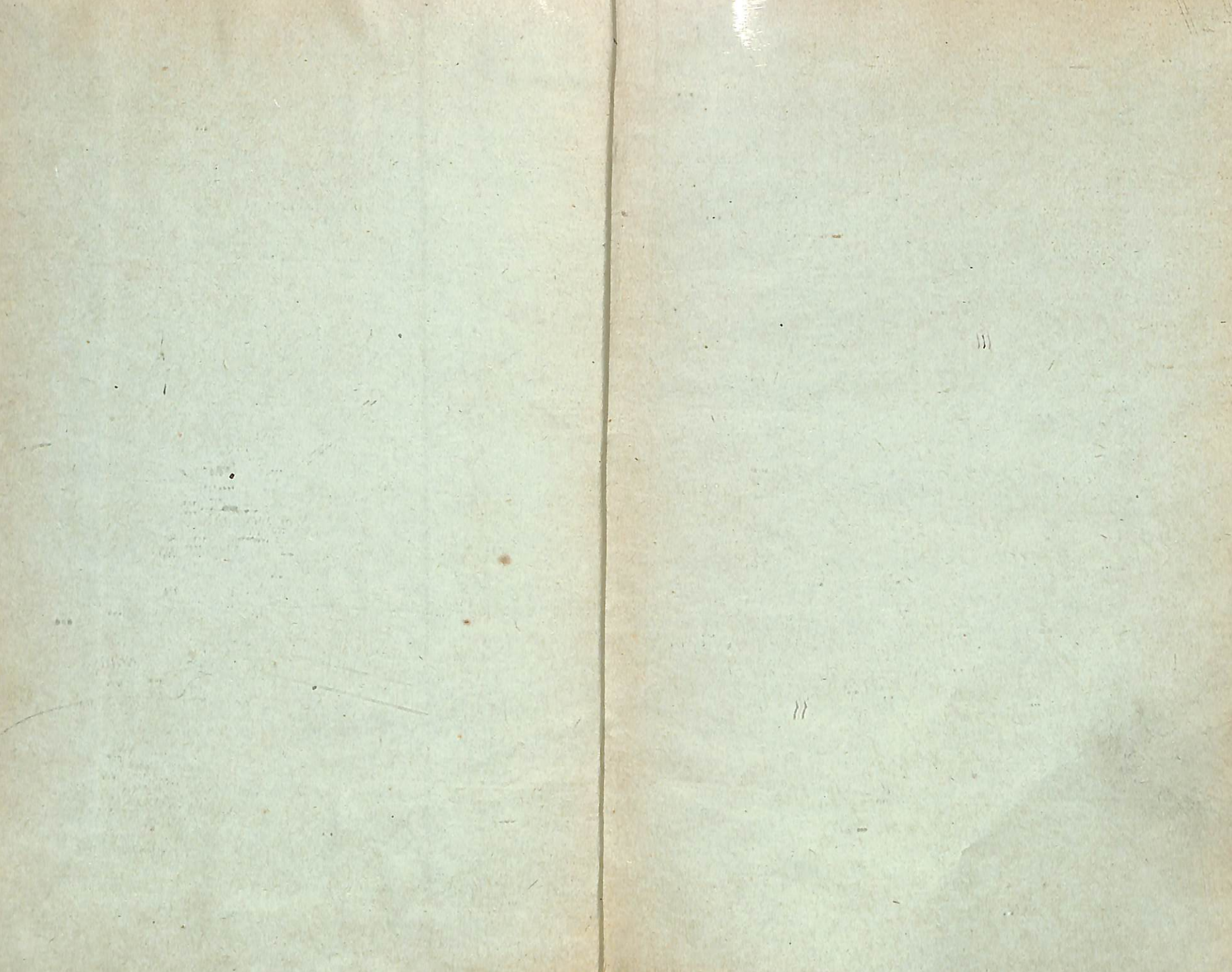
You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

15931

321.91 906
9-45

Վ. ՉԵՐՆՈՎ

66

ԳԻՒՂԱՑԻՆ ԵՒ ԲԱՆԻՈՐԸ

Ո Ր Պ Է Մ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՏԷԳՕՐԻԱՆԵՐ

ԹԱՐԳՄ. ՌՌԻՍԵՐԷՆԻՑ Լ. Ն.

ԳԻՆՆ Է 15 ԿՈՊ.

Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ

1906

26 SEP 2006

15 JAN 2010

321.9
9-45

Վ. ՉԵՐՆՈՎ

ԳԻՒՂԱՑԻՆ ԵՒ

ԲԱՆԻՈՐԸ

Ո Ր Պ Է Ս

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՏԷԳՈՐԻԱՆԵՐ

ԹՎԱՐԳՄ. ՌՈՒՍՆԵՐԷՆԻՑ Լ. Ն.

Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ

Էլեկտրոնային տպագրության համակարգի «ՀԵՐՄԷՍ» ընկ. Մաղաթեան փող. № 5
1906 (169)

ԳԻՒՂԱՑԻՆ ԵՒ ԲԱՆԻՈՐԸ

Եօթանասնական թւականներին ուսնաց գրականութեան մէջ յարուցած էր մի լայն սկզբունք, որը՝ գրւած լինելով այն ժամանակակա հասարակական աշխարհայեցողութեան անկիւնի դազաթում, ամեն բան իրենով էր գունաւորում, ամեն բանի վրայ իր դադափարական բովանդակութեան կնիքն էր դնում: Այդ ղեկավարող սկզբունքը տալիս էր ժամանակակից առաջադէմ ուղղութեանը այն հիմնական տեսակէտը, որից պիտի լուսարանէին կեանքի երեւոյթները: Նա այն կարմիր թելն էր, որ անցնում էր այն ժամանակակա առաջադէմ մարդկանց աշխարհայեցողութեան միջով և նրանց բոլոր առանձին ձգտումները, համոզմունքները, համակրանքներն ու հակակրանքները միացնում դարձնում էր մի վայելուչ, ամբողջական շէնք:

Անձի շահերը, կամ աւելի կօնկրէտ ասելով՝ աշխատանքի շահերը, կամ աւելի ևս կօնկրէտ՝ ժողովրդի—խօրե աշխատաւոր դասակարգերի մի միութեան շահերը—այս էր անա յիշեալ սկզբունքի ներքին բովանդակութիւնը:

Անձի շահերի տեսակէտից, որի ազատութիւնը, ինքնուրոյնութիւնը, ակալի գործունէութիւնն ու բախտաւորութիւնը հնարաւոր են միայն այնպիսի պայմաններում, երբ նրա բոլոր ոյժերը և ընդունակութիւնները զարգանում են ներդաշնակօրէն, —այդ իսկ անձի շահերի տեսակէտիցն էր այսպէս կամ այնպէս դնահատում այն ամենի նշանակութիւնը, ինչ որ կանգնած էր կամ աշխատում էին դնել այդ անձից բարձր: Հասարակութեան, ազգութեան, հայրենիքի, ընտանիքի, պետութեան դադափարները ստացան նոր լուսարանութիւն այն թէօրիայի տեսակէտից, որ կոչւում է «կոիւ անհատականութեան համար»:

21895-59

7 12 6

բացարձակ

Աբսօլիւտ արդարութիւնը, գիտութիւնը գիտութեան համար, գեղարեւտը գեղարեւտի համար, անպայման գիտութիւնը— այս ամենը իջեցած էր հին պատւանդաններից ու մի նոր դերի կոչւած, այն է՝ ծառայելու անհատի զարգացմանն ու արժանաւորութեանը հէնց նոյն «անհատականութեան կուր» փոշո ճանապարհի վրայ:

Բայց այդ ներդաշնակ զարգացման իրականացումը, մարդու մէջ ներհող ոյժերի և ընդունակութիւնների իսկական զարգացումն ու արտայայտութիւնը մի բանում է միայն կայանում, այն է՝ վարժութեան, աշխատանքի մէջ: Առանց վարժելու, առանց աշխատելու մարդու ոյժերը հիւժուում, կորցնում են իրենց դերը կատարելու ընդունակութիւնը. միևնոյն ժամանակ, երբ այդ աշխատանքը լինում է միակողմանի, դրւած է լինում անբնական պայմանների մէջ, — մարդու մի քանի ընդունակութիւնները հիւժուում են, իսկ միւսները, ընդհակառակը, հասնում անբնական, չափազանց զարգացման: Կարճ, առաջանում է մի քանի ընդունակութիւնների ատրոֆիա (նւազում): միւսների՝ հիպերտրոֆիա (չափազանց աճում): Մաքրել ճամբան նպատակայարմար ու կանոնաւոր աշխատանքի համար, ապահովել նրա նօրմալ, բնական գործունէութիւնը, ստեղծել նրա համար նօրմալ պայմաններ, մի խօսքով՝ հովանաւորել, պաշտպանել աշխատանքի շահերը— ահա այն գործնական խընդիրը, որ թելադրել է «անհատականութեան կուր» թէօրիան: Աշխատանքն ու զարգացումը միևնոյն մեղալի երկու երեսներն են: Մարդու ընդունակութիւնը՝ բազմակողմանի կերպով զարգանալ աշխատանքի մէջ և աշխատանքի միջոցով միւս անհատների հետ միասին, նրանց և իր համար, — ահա այդ ընդունակութիւնն է կազմում այն հիմնական, գուտ-մարդկային գիծը, անհատականութեան ձգտումը, որ իր հովանաւորութեան տակն էր առել նոր թէօրիան: Եւ միևնոյն ժամանակ այդ ձգտումը, այդ տենդենցն էր ճանաչւած իբրև միակը, որին կատարելապէս սաղում է համամարդկային անունը: Աշխատանքի շահերը չէին ստեղծում ոչ մի նոր մենաշնորհ, ոչ մի արտօնութիւն, ոչ մի անարդար բացառութիւն մարդկութեան մէջ: Աշխատելու ընդունակութիւնը

յատուկ է ամեն մէկին: Բնական, բազմակողմանի աշխատանքի մէջն է անհատի զարգացման, նրա ինքնուրոյնութեան և երջանկութեան գրաւականը: Այսպէս ուրեմն, անձի շահերը, ձեւակերպւած լինելով աւելի կօնկրէտ, յանգում էին աշխատանքի շահերին:

Աշխատանքի շահերը, աւելի ևս կօնկրէտ ձեւակերպումով, նոյնացում էին այդ աշխատանքը կատարող կենդանի մարդկանց շահերի հետ: Այդ չէր նշանակում— փոխարինել լայն համամարդկային հասկացողութիւնը, նրա տեղ աւելի նեղը դնելով: Այդ չէր նշանակում ջոկել դե առանձին դնել մի որևէ սահմանափակ խումբ— դաս կամ դասակարգ— իր յատուկ, բացառիկ շահերով: Այդ մի պարզ, կենսական անհրաժեշտութիւն էր: Կուրծով մի որոշ գաղափարի, որոշ սկզբունքի համար, մարդ ստիպւած է լինում անհրաժեշտօրէն կուրելու նրանց կօնկրէտ մարմնացման համար: Պաշտպանելով աշխատանքի շահերը, անհրաժեշտ է պաշտպանել այդ աշխատանքը կրող կենդանի մարդկանց, բայց պաշտպանել ոչ աւելի և ոչ պակաս, քան այդ կրողներին: Եւ միայն այն չափով, որ չափով անհատը— լինի նա «գլխուոր, վաճառական կամ հովիւ»— ներկայանում է իբրև մարմնացում աշխատանքի, նա իրաւունք ունի իր շահերի պաշտպանութեան: Միևնոյն ժամանակ մի անհատ իր շահերով կարող է լինել աւելի կամ պակաս մաքուր մարմնացում այդ կատէգօրիայի— աշխատանքի, աւելի կամ պակաս ազատ այլ շերտաւորումներից: Ուսուցիչը, փաստաբանը, աստիճանաւորը, արհեստաւորը, վաճառականը, գլխուորը— դրանք նոյնպէս որոշ տեսակէտից աշխատաւոր մարդիկ են, ուրեմն դրանք ևս իրենց էութեան մի կողմով մտնում են «ժողովուրդ, որպէս աշխատող դասակարգերի ամբողջութիւն» գաղափարի մէջ: Բայց նրանց այդ կողմին միանում է մի ուրիշը, որով նրանք, ընդհակառակը, դուրս են գալիս, բաժանւում են «ժողովուրդ» հասկացողութիւնից: Եւ հասկանալի է, որ ինչքան աւելի են միանում հասարակական այս կամ այն խմբի շահերը աշխատանքի շահերին, այնքան աւելի են արժանի նրանք՝ անհատականութեան կուր տեսակէտից՝ դրական վերաբերմունքի և հակառակը— որքան քիչ են նմանում այդ խմբի

շահերը աշխատանքի շահերին, որքան աւելի են բաժանուում նրանք վերջիններից, այնքան աւելի են արժանի նրանք բացասական վերաբերմունքի:

Որովհետեւ պատմական այն մօմէնտի համար, որին վերաբերում է վերեւում ասածը, աշխատանքի բոլոր այլ ձևերը ըստ իրենց քանակի միանգամայն կորչում էին գիւղացիութեան ահազին հասարակ մասսայի աշխատանքի մէջ, ուստի հէնց այդ հասարակական խմբի, այսինքն գիւղացիութեան այդ մասսայի շահերը գրաւեցին առաջնակարգ տեղը «եօթանասնական թւականների մարդկանց» աշխարհայեցողութեան մէջ: Այդ աշխարհայեցողութիւնը ինքն ըստ ինքեան բաւական լայն էր, որպէս զի կարողանար գործադրել կեանքի ամեն տեսակ փոփոխուող պայմանների վերաբերմամբ: Դնել առաջին տեղը գիւղացիութիւնը, անմիջական արտադրողների այդ դասակարգը, որոնք դեռ տէր էին արտադրութեան միջոցների, դեռ անշատած չէին վերջիններից, — վարել այդպէս հարկադրում էր ոչ թէ թէօրիան, ոչ թէ այս կամ այն վերացական, արստրակտ դիտողութիւնը, այլ ինքը կեանքը, նրա ներկայ րօպէի շօշափելի կօնկրէտ բովանդակութիւնը: Եւ ըստ ինքեան հասկանալի է, որ գիւղացիութիւնն ընդունում էր այստեղ ոչ թէ իբրև դասային միութիւն, ոչ թէ իբրև մի կուլտուրական խումբ, այլ իբրև մի աշխատաւոր մասսա և այն չափով, որ չափով նահանդիսանում էր իբրև մի այդպիսի մասսա:

Այդ էր այն համաչափ, վայելուչ հասարակական աշխարհայեցողութիւնը, որը հրապարակ էր հանել 70-ական թւականների ուս ինտելիգենցիայի կողմից, այդ էր «Отечественные Записки» հանդէսի աշխարհայեցողութիւնը, որ փայլում էր Նեկրասովի, Շչեգրինի, Ելիսէևի, Ուսպէնսկու, Միխայլովսկու անուններով... Ինքն ըստ իրքեան հասկանալի է, որ նա չէր կարող ունենալ մի առանձին բարեկամական ընդունելութիւն այն ժամանակայ գրականութեան մէջ: Նրա որոշութիւնն ու անողոր հետևողականութիւնը չէին կարող չը ծնեցնել նրա համար բազմաթիւ թշնամիներ: Բայց նա ոյժ էր, հզօր գաղափարական ոյժ, որը շատերը կարող էին ատել, բայց որին չէր կարելի որոշ չափով չը հպատակել: Ի սարսափ ուսական

«ագնւազարմ» գրականութեան՝ նրա մէջ ամենուրեք «փչեց մութիկի հոտը»... Ռուսական կեանքն այնպէս էր դասաւորել, որ չէր կարող իբրև հակադրութիւն այդ նոր գաղափարական ուղղութեան՝ առաջ մղել մի ուրիշը, որ կարող լինէր «մտքի ասպարէզում» գոնէ որոշ չափով մարանչել առաջինի հետ: Բոլոր հոսանքները — կամաւոր թէ ակամայ — ստիպւած էին համակերպել այդ նոր ուղղութեանը, երգել — անկեղծ թէ կեղծ — նրա հետ միաձայն: «ժողովուրդը» որոշ չափով գունաւորեց իրենով հետզհետէ նոյն իսկ «Вестникъ Европы» ամսագրի ծանրաբարոյ «արևմտականութիւնը»: «ժողովուրդ» խօսքն արձանագրեց իր դրօշի վրայ՝ իբրև մի միստիքական կուռք՝ և «Недвля» հանդէսը, որն արդէն սկսել էր «ժողովրդականութիւն անել» (народничать). «ժողովուրդի» կողքիցը կպչել էին փորձում՝ այս կամ այն կողմից՝ և զանազան խաւարամիտներ, շտապ ներկելով նոր գոյնով հին սլաւօնասիրական դրօշի խուռնացած ցնցոտիները: Վերջապէս լոյս ընկաւ նոյն իսկ հռչակաւոր շինծու «ժողովրդական քաղաքականութիւնը»...

Այդ բոլորն անցել է այժմ աւանդութիւնների շրջանը: Եւ 80-ական թւականների ծանր ձգնաժամը, և 90-ականների ազան արշաւումը նոր դրօշների յետևից, և ներկայիս մտաւոր ցիրուցանութիւնը՝ մի միութիւն, համաձայնութիւն ստեղծելու կարիքի հետ միասին, որը հետզհետէ աճում է, բայց դեռ տիրաբար խօսք չէ հնչեցրել իր գոյութեան մասին, — այդ բոլոր հանդամանքներն ազատեցին զանազան գրական չարչիութիւններ սրանց համար ծանր ու անհամապատասխան պարտքից, այնէ՛ ինչ որ գաղափարական ցուցանակների յետևում թագնւելու պարտականութիւնից: Սաւարամիտները բացարձակապէս իրենց խաւարամիտ յայտարարեցին. «Недвля»-ն, որ մի ժամանակ այնպէս եռանդով աշխատում էր «ժողովրդականութիւն անելու» մէջ բոլոր ժողովրդականներիցն էլ (народники) առաջ անցնել, քաջաբար յայտարարեց «մանր գործերի», «լուսաւոր երևոյթների» և «իրականութեան հետ հաշտելու» թէօրիան: «ժողովրդական քաղաքականութիւն» խօսքն իսկ այնպէս էլ շուտ գեանի տակն անցաւ, ինչպէս էլ լոյս աշխարհ էր ընկել որոշ զէպքերի ազդեցութեան շնորհիւ: Կորուստը, իհար-

Այն, մեծ չէ, և դրա համար լացելու բոլորովին կարիք չկայ. բայց այդ ամենը—փոքրիկ նշաններ, փոքրիկ սիմպտոմներ են մի ինչ որ մեծ բանի, և ամենից առաջ՝ ուսուսական գրականութեան առաջաւոր շարքերում տիրող գաղափարական ցրւածութեան:

Եթե անսովորական թւականները հին, փառաւոր դրօշը, որ բերեց մինչև մեր օրերը հասցրեց այն շրջանի «մօզիկաններից վերջինը»՝ մօտերումս գերեզման իջած Ն. Կ. Միխայլովսկին, այդ դրօշը, որը անաղարտ էր դուրս եկել անցեալի բոլոր ընդհարումներից ու դժւարին մօմէնտներից, ներկայումս ենթարկւում է քննադատութեան յարձակումների մի այլ կողմից: Ասում են, թէ «ժողովուրդը, իբրև աշխատաւոր դասակարգերի միութիւն» գաղափարը չէ կարող այլ ևս մնալ ներկայ աշխարհայեցողութեան անկիւնի գազաթում, թէ նա, այդ գաղափարը, չափազանց լայն ու անորոշ է, թէ նա պիտի փոխարինւի մի այլ գաղափարով, թէպէտ և աւելի նեղ, բայց աւելի որոշ, այն է՝ «պրօլետարիատ» գաղափարով: Ամենահագին հասարակական խումբը, որ առաջւայ «ժողովուրդ» հասկացողութեան մէջ բռնում էր կենդրօնական տեղը, այն է՝ գիւղացիութիւնը, անմիջական արտադրող—երկրագործների այդ գասակարգը, միանգամայն յետ է մղւում, դուրս է գցւում... Դրական վերաբերմունքի արժանի են համարւում միայն աշխատանքի շահերը, որն արդէն անջատւած է արտադրելու միջոցներից. բոլոր միև շահերն ընդունւում են այն չափով, որ չափով որ գուղագիպւում են արտադրելու միջոցներից անջատւած աշխատանքի շահերի հետ, մաքուր պրօլետարիաների շահերի հետ:

Իսկապէս հարկաւոր է այդ սրբագրութիւնը. իսկապէս հարկաւոր է գերադասել հին, լայն ձևակերպումին աւելի սահմանափակը: Մենք կը փորձենք տալ ներկայ գրւածքում ըստ հնարաւորութեան այդ հարցի պատասխանը, մանրամասնօրէն հետազօտելով աւելի նեղ ձևակերպումի կողմնակիցների պատճառաբանութիւնը, քննելով այդ քայլ քայլ յետևից, ապացոյց ապացոյցի յետևից: Այդ նոր տեսակէտը ամենից լիակատար, ընդարձակ դրւած և ամենից լաւ հիմնաւորւած է կառուցելու

«Die Agrarfrage» (Ագրարային հարցը) գերմաներէն գրքի մէջ, որտեղ այդ խնդրին նւիրւած է մի յատուկ գլուխ «Bauer und Proletarier» (գիւղացին և բանւորը¹⁾:

Կառուցելու հեղինակաւորութիւնն ու տաղանդաւորութիւնը, պատմելու կենդանութիւնն ու պարզութիւնը, նրա անտասովոր ընդունակութիւնը՝ դասաւորել համաչափ և զարգացնել սխտեմատիք կերպով իր ապացոյցները, ազդելով ընթերցողի մտքի վրայ ոչ միայն ներքին ոյժով, այլ և ամբողջ կառուցւածքի ամբողջականութեամբ և համաչափութեամբ,—այդ բոլորը ստիպում է մեզ կանգ առնել այդ գրքի վրայ ինչպէս մի լաւագոյն և կլասսիք օրինակի, որն ամենից աջող կերպով է պատճառաբանում վերոյիշեալ ձևակերպման սահմանափակումը:

Պրօլետարի և գիւղացու մէջ սկզբունքային տարբերութիւն գնելու ամենախիստ հակառակորդը Գերմանիայում Ֆօլմարն է: Նրա այդ հայեացքի հիմունքները շատ պարզ են: «Տնտեսութիւնների ընդհանուր թւից,—ասում է նա,—մօտաւորապէս ³/₁₀-ը մենք պիտի ինքնուրոյն, անկախ աշխատաւոր տէրերի²⁾ կարգին պատկանող համարենք, որոնք մշակում են իրենց հողը իրենց սեփական և իրենց տնայինների, իրենց ընտանիքի ձեռքի աշխատանքով: Այդ գիւղացիները տնտեսական մտքով զանազանւում են ներկայ պրօլետարիատից միայն նրանով, որ նրանք դեռ ունեն արտադրելու իրենց սեփական միջոցները: Բայց այդ «տէր լինելը», այդ սեփականութիւնը, որ հանգչում է անկախ աշխատող անհատի և նրա աշխատանքի միջոցների անբաժանութեան վրայ, էպպէս տարբերւում է սեփականութեան կապիտալիստական ձևից, որն ըստ իր էութեան

1) Այդ գիրքը թարգմանւած է և ուսուերէն:
 2) «Ինքնուրոյն, անկախ աշխատաւոր—տէր» հասկացողութիւնը գերմաներէն աջող կերպով արտայայտւում է Selbstwirtschafter բառով:

թեան հիմնած է ուրիշի աշխատանքի շահագործման վրայ: Այդ գիւղացիների տանջանքները նոյնն են, ինչ որ վարձու բանւորներինը. և այդ տանջանքների պատճառները գտնուում են այն փաստի մէջ, որ կապիտալիստական շահագործումն աւելի ու աւելի է ներս խուժում գիւղատնտեսութեան շրջանը: Գիւղատնտեսութեան զուտ արդիւնքն աւելի ու աւելի է անցնում կապիտալի ձեռքը. հէնց դրանով գիւղացին իջնում է տէր-կապիտալի հասարակ կառավարչի կամ գործակատարի հարկատուի, ստրուկի աստիճանին»¹⁾: Այդպիսով, գիւղացիների և բանւորների մէջ եղող տարբերութիւնները, որոնք բաւական մեծ չափով սոսկ արտաքին, ձևական են,—այդ տարբերութիւնները թուում են փոխարին փոքր կարևորութիւն ունեցող. բայց էական է նրանց սօցիօլօգիական, հասարակագիտական տեղի նմանութիւնը ներկայ տնտեսական կազմի մէջ, այդ կազմի մէջ յարաբերութիւնը դէպի նրանց կարիքներն ու պահանջները: Այդ պատճառով նա մի այլ տեղում ասում է, որ այն աշխարհայեցողութիւնը, որ նա բաժանում է իր ընկերների հետ, չը պիտի լինի «պրօլետարիատի նեղ կուսակցական դօկտրին», «արդիւնաբերական վարձու բանւորների դօկտրին», այլ պիտի արտայայտի «ամբողջ աշխատաւոր ժողովրդի շահերն ու ձգտումները (des ganzen werktätigen Volkes):

Ճիշտ է, փօլմարը բերնշտայնական է, և նոյն իսկ գուցէ աւելի ուղիղ կը լինէր ասել, որ Բերնշտայնը «փօլմարական» է. սակայն ինչ վերաբերում է նրա վերոյիշեալ հայեացքին, այդ նոյն հայեացքը արտայայտւած էր գրականութեան մէջ նոյնպէս և բերնշտայնականութեան ամենածայրայեղ հակառակորդ հանգուցեալ Լիբկնէխտի կողմից: Նա իր մի չը վերջացրած գրւածքի մէջ, որը նրա մահից յետոյ լոյս տեսաւ իր կուսակցութեան կենտրոնական օրգանի էջերում, իմիջի այլոց հետևեալն է ասում. «Բանւոր դասակարգի գաղափարը չը պիտի չափազանց նեղ հասկանալ... բանւոր դասակարգ ասելով մենք հասկանում ենք այն բոլորին, որոնք ապրում են բացա-

ուսպէս կամ գլխաւորապէս իրենց սեփական աշխատանքի արդիւնքներով և որոնք չեն հարստանում սև աշխատանքի հաշուով»: Իսկ ինչ վերաբերում է աշխատաւոր հասարակական իդէալին, նա՛ այդ իդէալը, «վերածելով վարձու աշխատանքի պրօլետարիատին, անընդունակ է յաղթելու. բայց նրա յաղթութիւնն ապահովւած է, եթէ նա հասկացւած է աշխատաւոր ժողովրդի ամբողջութեան և ազգի ընտիր մասի, նրա մտաւոր և բարոյական տարբերի կողմից»:

Հայեացքների հէնց այս սխտեմի դէմ են ուղղւած Կաուցկու պատճառաբանւած առարկութիւնները: «Ձէ կարելի ժըխտել,—ասում է նա,—որ ներկայ տիպիքական գիւղացու բարօրութեան մակերևոյթը պրօլետարական և նոյն իսկ, կարելի է ասել՝ ենթապրօլետարական է. բայց դրանով դեռ չէ կարելի ասել, թէ նրա դասակարգային շահերը պրօլետարական են»: Մարդկանց միացնելը խմբերի մէջ, որոնք գիտակցում են իրենց շահերի ընդհանրութիւնը, բոլորովին չէ հանդիսանում որպէս մի հասարակ ֆունկցիա միանման ապահովութեան կամ անապահովութեան: Ոչ. իբրև հիմնական որոշող մօմենտ հանդիսանում է այստեղ միայն այս կամ այն անձանց դերը հասարակութեան տնտեսական սխտեմի մէջ, այն յարաբերութիւնները դէպի իրենց նմանները և դէպի օտարները, որոնք բղխում են հէնց այն դիրքից, որ նրանք ունեն արդիւնագործութեան մէջ: Կարճ, հարկաւոր է որոշել, թէ ինչ կը նշանակեն գիւղացիութիւնն ու պրօլետարիատը, որպէս տնտեսական կատէգօրիաներ: Որոնք են այն հիմնական տնտեսական յատկանիշները, որոնք թելադրում են բանւորներին մի ընթացք, որ բնորոշում է նրանց, իբրև մի նոր տարր՝ համաշխարհային պատմութեան: Ունեն արդեօք այդ յատկանիշները գիւղացիներն էլ. եթէ ունեն, այն ժամանակ ակնբեր է, որ ոչ մի հիմք չկայ հակադրելու միմիանց գիւղացիներին ու պրօլետարներին, որպէս տարբեր դասակարգեր. եթէ չունեն, այն ժամանակ նոյնքան ակնբեր է, որ գիւղացիները պիտի հասկանան իրենց շահերը բոլորովին ոչ այնպէս, ինչպէս վարձու բանւորները, և պիտի տեսնեն իրենց շահերը ոչ միևնոյն բանում: Ելնելով այս տեսակէտից, Կաուցկին փորձում է տալ այնպիսի որոշում

¹⁾ Տես նրա «Handbuch für Landtagswähler». Nürnberg: 1899 թ.

«պրօլետարիատին», որ դրան գիւղացիութիւնից բաժանող անգունդը պատկերանայ կարելիին չափ ցայտուն ու ակներկ կերպով: Մենք կաշխատենք քայլ քայլի յետևից քննադատաբար հետազօտել նրա ամբողջ պատճառարանութիւնը:

Կառուցկին գտնում է ընդամենը չորս յատկանիշներ, որոնք բնորոշում են պրօլետարիատը, որպէս նոր ժամանակի մի առանձին տնտեսական կատէգօրիա:

I. «Ժամանակակից պրօլետարիատի առաջին յատկանիշը այն կարևոր դերն է, որ նա խաղում է արդիւնազործութեան մէջ: Նրա վրայ է հանգչում ներկայումս տիրապետող ամբողջ կապիտալիստական արդիւնազործութիւնը: Դրանով նա տարբերում է, ինչպէս երկինքը երկրից՝ հին և նոր ժամանակի Lumpenproletariat-ից» (նօտրագիրը մերն է):

Նկատենք, նախ և առաջ, որ Կառուցկին աննկատելի կերպով սղմում է «ժամանակակից» պրօլետարիատ հասկացողութիւնը: Նա օգտւում է «ժամանակակից» խօսքի երկակի, երկու տեսակ նշանակութիւնից: Սկզբում Կառուցկին միայն խօսում է մեր ժամանակակից պրօլետարիատի մասին, բայց իր ասելիքը նա վերջացնում է նրանով, որ ներկայիս պրօլետարիատի ընդհանուր մասսայից զտում է «ժամանակակից» պրօլետարիատին՝ այդ բառի սուբիեկտիւ մտքով ու նշանակութեամբ. «ժամանակակից» ասելով՝ պիտի հասկանալ այստեղ իսկական, առաջին տեսակի պրօլետարիատ: Իսկապէս, միթէ, օրինակ, Լօնդօնի Lumpenproletariat-ը, ինչպէս նրան նկարագրում են «Անգլիայի որջերում» եղողները, վերջին դարի տիպիքական արտադրութիւնը չէ. միթէ առաջւայ տնտեսական կազմութիւններում գոյութիւն է ունեցել՝ իբրև մի մասսայական երևոյթ՝ այդ տեսակի Lumpenproletariat, որը կազմւում է դասակարգային ամեն մի առանձնայատկութիւն կորցրած զանազան խաւերից և մանաւանդ «յաւելւած բանւորական բանակից»: Իսկ եթէ ոչ, ապա ի՞նչ հիմք ունի Կառուցկին տալու «ժամանակակից պրօլետարիատ» հասկացողութեանը մի սղմաբաղաբային պրօլետարիատի իր քանակութեամբ բաւական աչքի ընկնող մի խաւին: Այստեղ չկայ ոչ մի օրիէկտիւ—տրա-

մաբանական հիմք, այլ կայ միայն՝ սուբիեկտիւ-հոգեբանական. Lumpenproletariat-ը մարքսիստի համար թէպէտ և պրօլետարիատ է, բայց ոչ «իսկական», ոչ «ժամանակակից», կամ ասելի պարզ ու անկեղծ ասելով՝ դա այնպիսի պրօլետարիատ չէ, որի վրա են հիմնւում մարքսիստների դիտումներն ու ակնկալութիւնները: Շեշտենք նոյնպէս և այն, որ Կառուցկու յիշած «կարևոր դերը արդիւնազործութեան մէջ»՝ բնորոշելով մի կողմից պրօլետարիատի ոչ բոլոր տեսակները, միւս կողմից հանդիսանում է մի այնպիսի յատկանիշ, որն ընդհանուր է պրօլետարիատի մի քանի խաւերի և անմիջական արտադրող-գիւղացիների համար: Ժամանակակից կապիտալիստական կազմը՝ իր առևտրական, կրեդիտային և վաշխառուական կապիտալի, իր խոշոր հողատիրութեան և հարկային սխտեմի հետ միասին՝ նոյնպէս էական կերպով «հանգչում է» գիւղացիների աշխատանքի վրայ, որ զանազան ուղիղ և ծուռ ճանապարհներով հարստահարւում է հէնց նոյն կապիտալի կողմից:

II. «ժամանակակից» պրօլետարիատի կարևոր դերը արդիւնաբերութեան մէջ պայմանաւորում է մի այլ յատկանիշ էլ, որը զանազանում է այդ պրօլետարիատին Lumpenproletariat-ից: Առաջինը այն աստիճանի «չքաւոր» չէ, որքան երկրորդը: Առաջինը «չքաւոր է» միայն արտադրելու միջոցների վերաբերմամբ, իսկ այդ բոլորովին չէ ենթադրում, որ նա անպատճառ աղքատ է գոյութեան միջոցներով. այդ աղքատութիւնը կարող է լինել, կարող է և չը լինել: Իսկ երկրորդը՝ ընդհակառակը. նա տանջւում է կենսական պիտոյքների պակասութիւնից, շարունակ կիսաքաղցած մնալուց, և այդ տանջանքները նրա համար կանգնած են առաջին տեղում, վարագուրելով միանգամայն արտադրելու միջոցների բացակայութեան խնդիրը: «ժամանակակից վարձու բանւորը մնում է պրօլետար, մինչև որ նա չունի իր արտադրելու պայմանները, թէկուզ և նրա դրութիւնը՝ իբրև սպառող՝ լինէր միանգամայն բաւարար, թէկուզ և՛ իբրև սպառող՝ նա ունէր լինէր, այսինքն լինէր սեփականատէր կահ-կարասիքի, զարգարանքի, նոյն իսկ տնակի իր բնակութեան համար»: Նրա ձգտումը՝ բարելաւել իր դրութիւնը՝ ձրլխում է ոչ թէ նրա

աղբատուութիւնից, այլ այն հակառակութիւնից, որ գոյութիւն ունի նրա և իր արտադրելու միջոցների սեփականատիրոջ միջև»:

Այդ առթիւ մենք առ այժմ միայն մի նկատողութիւն կանենք: Կառուցիկն, որ այլ ղէպքերում այնքան խիստ է գծագրում այն սահմանները, որոնցից դուրս մարդ այլ ևս իրաւունք չունի «ժամանակակից պրօլետարի» տիրոջը կրելու, այդ նոյն կառուցիկն այս ղէպքում բաւական զիջող է: Վարձու բանւորը ներկայանում է որպէս «պրօլետար» նոյն խակ այն ղէպքում, երբ նա տնատէր է, ենթադրելով միայն, որ տունը նրա համար ոչ թէ եկամուտի աղբիւր է, այլ միայն իր ապրելու համար է: Այդ բոլորը շատ գեղեցիկ է, բայց ահա մի շարք հարցեր, որ այստեղ ծագում են. ապա եթէ բանւորը բանջարանոց էլ ունի, որի բերքերը ծառայում են բանւորի ընտանիքի գործածութեան համար,—այս ղէպքում էլ արդեօք նա պրօլետար կմնայ: Հաւանօրէն, այո՛. որովհետեւ իբրև սպառող՝ նա կարող է լինել «ունեւոր»: Եւ խակապէս, ի՞նչ մի տարբերութիւն կայ տան սեփականութեան և բանջարանոցի սեփականութեան մէջ: Բայց եթէ նա կարող է ունենալ բանջարանոց, մնալով «ժամանակակից պրօլետար», ապա ինչո՞ւ չէ կարող նա բանջարանոցի փոխարէն ցորեն ցանած մի կտոր հող ունենալ, եթէ դարձեալ այդ ցորենը գործ է ածուում սեփական կարիքների համար: Մենք սրանով ուզում ենք ասել, որ այն դրութիւնը, թէ «պրօլետարը, իբրև սպառող, կարող է միևնոյն ժամանակ լինել և ունեւոր»,— կամ բաւական առածգական է, որ կարողանայ վերաբերել և գիւղացուն,—մանաւանդ բնական տնտեսութեամբ ապրող գիւղացուն,—կամ նա՛ յիշեալ դրութիւնը՝ կազում է սկզբից և եթ ներքին հաստեութեամբ, ուստի և ամբողջովին պիտի ժխտուած լինի: Այս դիտողութիւնը մեզ զեռ հարկաւոր կը դայ ստորև:

III. Երբորդ կէտք, որով «ժամանակակից պրօլետարիատը» տարբերում է «վաստակեալ և բեռնաւոր» ժողովրդի այլ խաւերից, կայանում է հետեւեալում. «Պրօլետարը հանդիսանում է աշխատող արտադրելու ոչ թէ անհատական, այլ հասարակական միջոցներով, որոնք կենտրոնացած են այնպիսի չափե-

րով, որ նրանցից օգտուելը, նրանց գործադրելը կարող է ոչ թէ առանձին, մի հատիկ բանւորը, այլ բանւորների մի ամբողջ հասարակութիւնը»: Այստեղ կարելի էր մատնացոյց անել Կառուցիկուն այն Քանի վրայ, որ ինքնուրոյն անմիջական արտադրողներն էլ, որչափ որ նրանք միանում են զանազան ընկերակցութիւնների (կօօպերացիաների) և կապակցութիւնների (ասօցիացիաների) հողի վրայ, նոյնպէս դառնում են «աշխատողներ արտադրութեան հասարակական կենտրոնացած միջոցներով», ուրեմն այդ չէ կազմում բացառապէս պրօլետարիատի յատկանիշը: Կառուցիկն նախատեսում է այս առարկութիւնը և նախօրօք աշխատում է նրա լաւջն առնել: «Երբ արտադրելու միջոցների վերաբերմամբ մասնաւոր սեփականութիւնն է տիրապետում,—ասում է նա,—այդ միջոցների ընկերակցական սեփականութիւնը երբէք չէ կարող դառնալ սեփականութեան ընդհանուր ձև. և հէնց որ այդ ուղղութեամբ արւած բոլոր փորձերը աջող ելք են ունենում, նրանք վաղ թէ ուշ ընդունում են բուրժուական-կապիտալիստական ուղղութիւն»: Իսկ արձագանք է ընկերակցական շարժման վերաբերմամբ գոյութիւն ունեցող այն հին հայեացքի, որը համարում է այդ շարժումը մի կիսամիջոց, որոշ տեսակէտից նոյն խակ ֆլաստակար. ընկերակցութիւնները բարելաւում են բանւորների փոքր խմբերի գրութիւնը, բարձրացնում են նրանց իրենց դասակարգի գրութիւնից, փոխանակ միանգամից բարձրացնելու ընդհանուր դասակարգային մակերևոյթը. որքան աւելի աջող է այդպիսի փորձը, որքան աւելի է բարձրանում աւելալ խումբը իր դասակարգի ընդհանուր կենսական մակերևոյթից, այնքան աւելի վտանգ կայ, որ նա կարող է այլասեւեւել և դառնալ մի արտօնեալ խմբակ, իր տեսակի մի բանւորական արխտօլլատիա: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ այդպիսի ապացոյց կարելի է բերել և ամեն մի մասնակի գործադուլի, ամեն տեսակ սինդիկատների և կօալիցիաների դէմ¹⁾: Կառուցիկու համարձակ յայտարարութիւնը, թէ բոլոր

¹⁾ Միայն անորոշ «ընդհանուր գործադուլն» է, որ ազատ է այդ տեսակ յանդիմանութիւնից. բայց հէնց դրան է, որ մարքսիստները վերաբերում են ամենամեծ կասկածանքներով:

ընկերակցութիւնները մի ինչ որ ներքին անխուսափելիութեամբ բուրժուական այլասեւման են ենթարկւելու, հասկանալի կլինէր, եթէ այդ եզրակացութիւնը արւած լինէր ընկերակցական շարժման իրական պատմութեան բազմահատոր և ստատիստիքական հետազոտութիւնից յետոյ,—մի պատմութեան, որը դեռ աւարտւած չէ և որի վերջին քայլը կայանում է առ այժ նրանում, որ մի զգալի մօտիկութիւն է նկատուում ընկերակցութեան և կօլլեկտիվիզմի միջև (բելգիական շարժումը, շատ փորձեր Ֆրանսիայում, ինչպէս, օրինակ, ապակույայտնի գործարանը Ալբիում, կամ Շվեյցարիայում, ինչպէս Բիրսէլի ընկերութիւնը և այլն): Իսկ այս դէպքում ապացուցել այնքան համարձակ զօգմատիք և ենթադրական մարգարէութիւններով՝ կը նշանակէ ապացուցել մի կասկածելի դրութիւն մի այլ աւելի կասկածելի դրութիւնով. իսկ այդ մի միջոց է, որ հազիւ թէ գիտական լինի:

Միւս կողմից, ոչ միայն կան անկախ, ինքնուրոյն արտադրողներ, որոնք աշխատում են արտադրելու հասարակական-կենտրոնացած միջոցներով. կան և պրօլետարներ, որոնք աշխատում են արտադրելու անհատական, մանր միջոցներով, ինչպէս, օրինակ, գեղարւեստական արդիւնագործութեան բոլոր պրօլետարները Ֆրանսիայում, որոնք աշխատում են փոքրիկ արհեստանոցներում: Դրանք բոլորը՝ ըստ Կառլուկո՝ «ժամանակակից» չեն, «իսկական» պրօլետարներ չեն! «Հասարակական-կենտրոնացած» միջոցներով չէ աշխատում նոյնպէս և մտաւոր աշխատանքի պրօլետարների ահագին մեծամասնութիւնը:

IV. «Վերջապէս,—ասում է Կառլուկոն,—կայ մի չորրորդ յատկանիշ էլ, որ բնորոշում է ժամանակակից պրօլետարիատին... այդ այն է, որ նա այժմ բաժանւած է իր տիրոջ տնային կենցաղից: Առաջւայ վարձու բանւորները, ընդհանուր կանոնով, ներկայացնում էին իրենցից գործատուի տնային կենցաղի մի հասարակ յաւելումը. նրանք կազմում էին նրա ընտանիքի, նրա տան պատկանելութիւնը, ոչ միայն իբրև բանւորներ, այլ և իբրև մարդիկ. նրանք բոլորը՝ աշխատանքից դուրս էլ՝ իրենց ամեն մի գործողութեան վերաբերմամբ

Կ. ՆԵՐՍԻ

ԲՆ-ՄԵՐԻՉ

հպատակւած էին իրենց տիրոջը: Ժամանակակից վարձու բանւորը գործից դուրս պատկանում է միայն իրեն: Նա սյնքան աւելի է ազատ մարդ դառնում և գործից դուրս հակադրւում իրեն իր կապիտալիստին, որպէս հաւասարը հաւասարին, որքան աւելի է զարգանում արտադրութեան կապիտալիստական ձևը և վերանում ֆէօդալական ֆեոդալները»:

Նախ և առաջ ակներև է, որ այդպիսով «ժամանակակից» պրօլետարիատի կազմից դուրս է ձգւում աշխատաւորների էլի մի նոր խաւ, այն է՝ ծառաները:

Երկրորդ, նոյն կերպ դուրս է ձգւում նրա շարքերից և գիւղատնտեսական պրօլետարիատը: Յիրթաւի, անա թէ ինչպէս է բնորոշում գիւղական մշակներին (բատրակ) նոյն Կառլուկոն. «Վարձու բանւորի դրութիւնը հողագործութեան մէջ... ընդունում է բոլորովին այլ բնաւորութիւն, քան քաղաքային արդիւնագործութեան մէջ: Գիւղում վարձու բանւորը, որը բոլորովին զուրկ է սեփականութիւնից և միևնոյն ժամանակ ունի իր ազատ ընտանեկան անկիւնը,—այդպիսի բանւորը միանգամայն բացառիկ երևոյթ է»: «Ազատ» չունենոր, օրավարձով բանող մշակները «ամենից աւելի նմանում են քաղաքային պրօլետարներին, բայց միևնոյն ժամանակ էապէս տարբերւում են վերջիններից նրանով, որ կազմում են ուրիշի տնային կենցաղի յաւելումը, բաղադրիչ մասը»: Մի խօսքով, չորրորդ բնորոշ առանձնայատկութիւնը, որին իրաւունք է տալիս կոչւելու «ժամանակակից պրօլետարիատ», այդ յատկանիշը հողագործական վարձու բանւորների մօտ բացակայում է:

Ուրեմն, Կառլուկոն գտել է չորս յատկանիշ, որոնք դարձնում են չքաւոր, աշխատաւոր, շահագործւող մարդկանց մի որոշ հասարակական դասակարգ, որոշ պատմական ոյժ, միանգամայն որոշ շահերով և նոյնքան որոշ սօցիալական վարքով:

Ինչպէս ասւած էր վերևում, ըստ Կառլուկու մարդկանց միացնում է դասակարգերի մէջ ոչ թէ բարօրութեան այս կամ այն աստիճանը, այլ նրանց դրութիւնը արտադրելու մէջ,—մի դրութիւն, որն ստեղծւում է մարդկանց համար իրենց դերովը երկրի տնտեսական փոխանկմում: Ներկայ կապիտալիստական կազմի, բերնակի, գինեգործի է կոչել մարդկանց

մի առանձին խաւ, որոնք կազմում են կապիտալիստական արտադրութեան աշխատանիւքը, աշխատում են արտադրելու հասարակական-կենտրոնացած և ոչ իրենց պատկանող միջոցներով, աշխատանքից դուրս անկախ են իրենց վարձողներից: Այդ հասարակական խաւն է հէնց, որ ներկայանում է որպէս ժամանակակից պրօլետարիատ, մի առանձին հասարակական դասակարգ, գործնական մարքսիզմի առաջին ու վերջին խօսքը:

Դժւար չէ տեսնել, որ այդպիսով Կառուցելու համար միայն արդիւնաբերական, գործարանական վարձու բանւորն է հանդիսանում «խակական» պրօլետարիատ¹⁾:

Այժմ հասկանալի է, թէ ինչպէս պիտի վերաբերել Կառուցելին գիւղացիութեանը: Մենք տեսանք, որ Ֆօլմարն ու Լիբկ-նեխտը գիւղացիութիւնը ըստ իր շահերի հաւասարեցնում են պրօլետարիատին: Կառուցելու տեսակէտից այդ, ի հարկէ, պիտի կոպիտ սխալ թւի: «Գիւղացիները մօտ ոչ մի կերպ չէ կարելի գտնել այդ բոլոր չորս յատկանիշը, որոնք բնորոշում են պրօլետարիատին»—և դա Կառուցելու աչքում անդառնալիօրէն լուծում է հարցը: Գիւղացիութիւնը միանգամայն առանձին հասարակական դասակարգ է, առանձին շահերով, և միացնել նրան, իբրև «աշխատաւոր» կամ «բանւոր» ժողովուրդ՝ մի կարգի մէջ արդիւնագործական պրօլետարիատի հետ, սխալ է:

Չէ կարելի չընդունել, որ այդ եզրակացութիւնը Կառուցելին արել է միանգամայն տրամաբանօրէն: Նրա առաջադրութիւններից այլ հետևողութիւններ անել չէր էլ կարելի: Բաւական էր գտնել ըստ կարելոյն նեղ բնորոշում «պրօլետա-

¹⁾ Այլ կերպ էր նայում գործին, օրինակ, հանգուցեալ Լիբկնէխտը, հին դպրոցի մարքսիստներից ամենաուղղափառը: «Մեզ,—ասում է նա իր «Grund-und Bodenfrage» գրքոյի մէջ,— յաճախ աշխատել են ցոյց տալ, որպէս պաշտպաններ բացառապէս ըսնւորների, ընդունելով «բանւոր» խօսքը արդիւնաբերական վարձու բանւորների նեղ ու սահմանափակ մտքով: Բայց միթէ հողագործութիւնն էլ այնպիսի մի արդիւնաբերութիւն չէ, ինչպէս միւսները: Եւ ոչ թէ միայն քաղաքի և գիւղի վարձու բանւորն է բանւոր, այլ ամեն մէկը, ով ապրում է ոչ ուրիշի աշխատանքի շահագործումով, հետևապէս՝ նոյնպէս և գիւղացին և մանր արհեստաւորը»...:

րիատ» հասկացողութեան, որպէս զի նրա և գիւղացիութեան մէջ մի անգուճող փորձէր: Եւ Կառուցելին իսկապէս արել է դրա համար այն ամենը, ինչ հնարաւոր էր: «Պրօլետարիատի» նրա բնորոշումը այնքան նեղ է, որ նրա միջով, ինչպէս ասեղի ծակով, չեն անցնում ոչ ժամանակակից Lumpenproletariat-ը, ոչ ծառաները, ոչ գիւղատնտեսական մշակը, ոչ արհեստաւոր-քարգահը, ոչ գեղարւեստական արդիւնագործութեան աշխատաւորը, ոչ բանւորը «տնային արդիւնագործութեան» սխտեմի մէջ:

Բայց դուրս վանելով պրօլետարիատի շարքերից ամենախակական բանւոր մարդկանց այդպիսի մի բազմութիւն, գոնէ հասաւ Կառուցելին իր հիմնական նպատակին: Ստացաւ նա արդեօք վերջ ի վերջոյ մի կատարելապէս միապաղաղ մասսա, բոլորովին միտտեսակ շահերով և սօցիալական հոգեբանութեամբ: Ահա թէ ինչու՞ն է հարցը: Եւ այդ հարցին ես պատասխանում եմ. ոչ! Դասակարգը բնորոշելու համար՝ Կառուցելին, որպէս օրինկտիվիստ, որոնում էր անպատճառ արտաքին, օրինկտիւ, ձևական յատկանիշներ: Բայց արտաքին, ձևական նմանութիւնը չափազանց յաճախ մակերեսային է լինում: Վերցնենք թէկուզ մի գործարանի կառավարչի կամ մի ակցիօնէրական ընկերութեան վերատեսչի: Ըստ Կառուցելու՝ պիտի դուրս գայ, որ դրանք «խակական ժամանակակից պրօլետարներ են»... Յիրաւի, 1) արտադրութեան միջոցներ նրանք չունեն, 2) արտադրութեան մէջ խաղում են չափազանց կարևոր դեր, 3) աշխատում են (կառավարելու աշխատանքը) արտադրելուց դուրս՝ ազատ են ու հաւասար վարձողին և մի հասարակ յաւելում չեն նրա տնային կենցաղին... Բայց չէ՞ որ դրանք,—կասէք դուք,— կատարեալ բուրժուաներ են! Նրանք ստանում են հազարներով ոռճիկ, լողանում են շամպայն գինու մէջ... Հող չէ. «պրօլետարները պիտի լինեն չունևոր միայն արտադրելու միջոցների վերաբերմամբ, այլ ոչ գործածելու պիտոյքների»...:

Ահա ձևական բնորոշումով յափշտակելու հետեանքը:

Այդ բնորոշումը միաժամանակ և չափազանց լայն է, և չափազանց նեղ¹⁾:

Հակառակ տեսակի մի գործողութիւն է կատարում կառուց-
կին գիւղացիութեան վերաբերմամբ: Այստեղ նա ոչ միայն չէ
որոշում նախօրօք, թէ ինչ է հասկանում ինքը «գիւղացիու-
թիւն» ասելով, այլ և, ընդհակառակը, դիտմամբ թողնում է
այդ խօսքը իր լայն ու անորոշ նշանակութեամբ, որպէսզի
կարելի լինի յետոյ խցկել նրա մէջ ամենատարբեր սօցիոլո-
գիական մեծութիւններ: Այդ մեթօդով մարդ կարող է իր ցան-
կացած երկու միմիանց շատ մօտ հասկացողութիւններ դար-
ձնել մէկը միւսին հակասող. դրա համար հարկաւոր է միայն
վերցնել մէկը բառի ամենալայն մտքով, իսկ միւսը ամենանեղ:

Բայց խօսքը տանք իրեն՝ կառուցկուն. «Գիւղացու մօտ
ոչ մի կերպ չէ կարելի գտնել այդ բոլոր բնորոշ առանձնա-
յատկութիւնները: Մասնացոյց են անում գրաւ վերցնող պար-
տատիրոջ օրինակի վրայ, որը, իբր թէ, փաստօրէն տէր է
գիւղացու կալածի: Բայց, իսկապէս, պարտատէրը այն յարա-
բերութեան մէջ չէ դէպի գիւղացին, ինչ յարաբերութեան մէջ
է կապիտալիստը դէպի վարձու բանւորը, այլ այնպէս, ինչ-
պէս հողատէրը ձեռնարկողի վերաբերմամբ:

Այն բանից, որ գիւղացին իր հողը պարտքի տեղ գրաւ
է դրել, նա նոյնքան քիչ է պրօլետար դառնում, որքան քիչ
պրօլետար կը դառնայ մի գործարանատէր այն բանից, որ
իր գործերը վարում է ոչ թէ իր սեփական տանտ, այլ մի

1) Որքան աւելի պարզ է ու խոր այն բնորոշումը, որ
տւել է ինքը Մարքսը «կապիտալի» մէջ: «Տնտեսական մըտ-
քով,—ասում է նա,—պրօլետարներ անւանում են այն վար-
ձու բանւորները, որոնք արտադրում են «կապիտալ» և աւե-
լացնում են նրա արժէքը և որոնց այդ կապիտալը դուրս է
նետում փողոց, երբ նրանք դառնում են աւելորդ «տէր-կապի-
տալը» կլորացնելու համար (հատոր I, եր. 536): Այստեղ մի-
այն երկու յատկանիշ կայ. մէկը ձեւական է (վարձու), միւսը
էական («տէր-կապիտալը» կլորացնելը) և միևնոյն ժամանակ
այդ միանգամայն ապացուցում է Ֆօլմարի ճշմարիտ լինելը,
որի համար գիւղացին ու բանւորը միատեսակ տնտեսական
էութիւններ են, արտայայտւելու ձևերի տարբերութեամբ:

վարձած շինութեան մէջ... Գիւղացին միշտ մնում է արտա-
դրութեան միջոցների տէր, այն է՝ իր մեքենաների, գործիք-
ների, տաւարի, մի խօսքով—իր տնտեսութեանը պատկանող
ամբողջ գոյքի (ինվենտար): Ի հարկէ, այդ բոլորի վրայ նոյն-
պէս կարող է պարտք ծանրացած լինել. բայց գիւղացին այ-
նուամենայնիւ կատարում է ձեռնարկողի ֆունկցիան, դերը,
կերը (նօտրագիրը մերն է) ինչպէս եւ գործարանատէրը, որը,
միայն արտադրութիւն է կատարում փոխ առած կապիտալով,
որը նոյնպէս արտադրութեան միջոցների սեփականատէրը չէ,
որը այնուամենայնիւ գործում է որպէս արդիւնաբերական
կապիտալիստ և իբրև այդպիսին՝ կանգնած է թշնամարար
պրօլետարիատի յանգիման¹⁾:

Այդպէս է պատճառաբանում և ապացուցում ճարպիկ
դիալեկտիկ կառուցկին: Եւ անկասկած, նրա ապացոյցն ունի
արտաքին, երևական ճշտութիւն: Դեռ աւելին չասեմ. զուտ
ձեւական տեսակէտից նա միանգամայն արդարացի է:

Բայց յայտնի են այդ տեսակ արդարացիութեան յատկու-
թիւնները, որը զուտ արտաքին է: Հէնց դրա համար է աս-
լած, թէ summum jus—summa injuria, այսինքն՝ ամենաբարձր
արդարութիւնը—ամենաբարձր անարդարութիւնն է: Եւ մենք
մեզ նպատակ կը դնենք ապացուցելու, որ կառուցկու ձեւական
արդարացիութիւնը մի ամենամեծ անարդարացիութիւն, ա-
մենամեծ մեղք, ամենամեծ բռնութիւն է քաղաքատնտե-
սութեան ամենաանվիճելի ճշմարտութիւնների մի ամբողջ
շարքի վերաբերմամբ: Իր գրածքի հէնց վերոյիշեալ տե-
ղովը կառուցկին, ժամանակակից գերմանական ուղղափառ
մարքսիստներից այդ ամենաուղղափառն ու ամենախելօքը,
ցոյց է տալիս, որ ինքը կամ բոլորովին չի կարողա-
նում, կամ չի ցանկանում հասկանալ իր մեծ ուսուցիչ
կարլ Մարքսի այն դրութիւնները, որոնք վերաբերում են
մեզ այստեղ հետաքրքրող խնդրին: Ասում եմ այդ համար-

1) «Die Agrarfrage», եր. 307—308: Բացի յիշատակած
տեղից՝ նօտրագիրը ամեն տեղ մերն է:

ձակօրէն, որովհետև ոտքիս տակ կայուն հող եմ զգում. այն տեղերը, որ ես կը բերեմ Մարքսից, միանգամայն պարզ ու որոշ են և այլ ևս տեղ չեն թողնում զանազան մեկնութիւններին:

Բացենք «կապիտալի» III հատորը, որտեղ ամփոփւած է Մարքսի ամբողջ ուսմունքը կրեղիտի մասին: Տեսնենք, կարելի՞ է արդեօք Մարքսի թէօրիայի տեսակէտից անել այնպէս, ինչպէս Կառլեյկին է անում, այսինքն պնդել, թէ գիւղացու յարաբերութիւնը դէպի իր հողը գրաւ վերցրած պարտատէր-վաշխառուն նոյնն է, ինչ որ գործարանատիրոջ յարաբերութիւնը դէպի այն բանկիրը, որը նրա համար կրեղիտ է բացել, փող է պարտք տալիս:

Ի՞նչ տարբերութիւն կայ կրեղիտի և վաշխատութեան մէջ. անա մի հարց, որը ի միջի այլոց դնում է Մարքսը III հատորի 36-դ գլխում: Այդ հարցի վերաբերմամբ գոյութիւն ունեցող պատասխանները նա համարում է անբաւարար: Նա չէ ընդունում, որ այդ տարբերութիւնը միայն քանակական է և կայանում է լոկ ստացող տոկոսի չափի մէջ: Յիրաւի, եթէ ես փոխառած կապիտալից ստանում եմ 100%¹ օգուտ և տալիս եմ իմ պարտատիրոջը այդ օգտի մի երրորդ մասը կամ նոյն իսկ կէսը, հազիւ թէ կարելի լինի նրան իմ վերաբերմամբ վաշխառու անւանել, մինչդեռ այլ պայմաններում փոխ տւած կապիտալին նոյն 30, 50%² վերցնելը ամենաանխիղճ վաշխառութիւն կը լինէր: Ընդհանուր տոկոսի բարձրութիւնը, ինչպէս և վաշխառուական տոկոսի բարձրութիւնը, փոփոխուում է առանձին տընտեսական պայմանների ազդեցութեան տակ և հէնց այդ պատճառով չունի անմիջական, վճռող նշանակութիւն: Կապիտալը այդ երկու ձևով գործածելու տարբերութիւնը զուտ սկզբունքային է և գտնուում է այդ երկու ձևերի էութեան մէջ: «Newmann-ը, ասում է Մարքս»,— արտայայտում է այդ տարբերութիւնը մի անհեթեթ ֆորմուլի մէջ, ասելով, թէ բանկիրը վայելում է յարգանք, մինչդեռ վաշխառուի վրայ նայում են ատելութեամբ ու արհամարհանքով այն պատճառով, որ մէկը պարտք է տալիս հարուստներին, իսկ միւրը՝ աղքատներին... Նա չէ նկատում, որ մէկի և միւսի մէջ արտադրութեան երկու նասարակա-

կան ձևերի ևս դրանց համապատասխանող նասարակական կարգ ու սարքի տարբերութիւն կայ»¹): Ինչպէս տեսանք, ասելի քիչ նկատում է այդ բանը Կառլեյկին:

Ինչո՞ւն է ապա բանը: Հէնց կրեղիտի կոչման մէջ, այն նշանակութեան մէջ, որ ունի փոխարինութիւնը պարտք վերցնողի համար: Երբ կապիտալիստը փող է պարտք անում, նա գործ է ածում այդ իբրև կապիտալ, իբրև ինքն իրեն աճող արժէք: Պարտք վերցրած փողը, որ նա դրել է արդիւնաբերութեան մէջ, հնարաւորութիւն է տալիս նրան գնելու շուկայում մի առանձին տեսակի ապրանք՝ բանւորական ոյժը՝ որը յաւելեալ արժէք բերելու յատկութիւնն ունի: Կրեղիտը, այդպիսով, նարստացնում է պարտք վերցնողին: Այն, ինչ որ նա իբրև կապիտալի տոկոս վճարում է պարտատիրոջը, մի մասն է միայն յաւելեալ արժէքի, որը նա ստացել է շնորհիւ փոխ առած կապիտալի ինքնակերպ «արտադրող ոյժի»: Այդպիսով, փոխառութիւնը հանդիսանում է այստեղ իբրև մի գործողութիւն, որից շահուում են երկու կողմերն էլ՝ պարտք տուողն էլ, պարտք վերցնողն էլ, և այդ ի հաշիւ երրորդ կողմի: Զարմանալի չէ, որ ժամանակակից անտեսական կազմի իրէօրօգ-ներկայացուցիչները անդադար ներբողներ են նւիրում կապիտալին և «փոխառու է բերում», «նրանք, ընդհակառակը, դրականօրէն ընդունել են այդ և իրենց այդպիսի հայեացքը ելակէտ դարձրել»: Իսկ վաշխառութիւնը մինչև այժմ ընդհանուր կշտամբանք է առաջացնում:

Եւ, սակայն, տոկոս բերող կապիտալը, որ չափով որ նա արտադրութեան կապիտալիստական ձևի էական տարրն է կազմում, ոչ մի կերպ չէ տարբերում՝ ոչ իր էութեամբ, ոչ էլ բնաւորութեամբ՝ վաշխառուական կապիտալից²): Տարբեր են միայն փոխառած պայմանները, որոնցում այդ պատճառով

¹) «Կապիտալ», հատոր, III, էր. 490.

²) Հէնց այս է այն ձևական նոյնութիւնը, որ գայթակղ-դեցրել է Կառլեյկուն:

էլ կերպարանափոխուում է նոյնպէս և պարտք վերցնողը, որը հակադրուում է պարտք տւողին¹⁾:

Երբ փողը պարտք է անում անմիջական արտադրողը, որն ապրում է իր սեփական աշխատանքով, այդ դէպքում նրա և պարտք տւողի յարաբերութեան բնաւորութիւնն էապէս փոխուում է, անկախ տոկոսի մեծութիւնից: Այդ արդէն առեւտրական մի գործողութիւն չէ, որտեղ շահուում են կրկու կողմերն էլ. վերցրած փողը չէ տալիս այլ ևս փոխ աւնողին ձրի ֆօնդ տոկոսներ վճարելու համար: Փողն ինքն իրեն, ըստ իր նիւթական բնութեան, ընդունակ չէ նոր փող ծնելու: Այն, որ պարտապանը տոկոս է վճարում, նշանակուում է միայն, որ «բիւրեղացած աշխատանքի» մի որոշ մասը փողի ձևով տեղափոխել է պարտապանի գրպանից պարտատիրոջ գրպանը, և տեղափոխել է առանց համապատասխան փոխարինութեան, առանց էքզիվալէնտի,—այսինքն, ըստ էութեան, հէնց այնպէս, ինչպէս որ առանց էքզիվալէնտի արդիւնագործ կապիտալիստի գրպանն է տեղափոխուում յաւելեալ արժէքը, վարձու բանւորի չրվճարած աշխատանքը: Եւ այդ տեղի է ունենում, ինչ տոկոս էլ որ լինի, թէկուզ ամենափոքր: Տոկոսը բարձրանալու համեմատ փոխուում է պրօցէստի ոչ թէ էութիւնը, այլ միայն ծաւալը, լարւածութիւնը (ինտեսիվութիւն). և այդ պրօցէստը իր էութեամբ միանգամայն նման է զուտ-կապիտալիստական շահագործման պրօցէստին: «Իբրև տոկոս, վաշխառուն կարող է կլանել այն ամենը, ինչ աւելանում է արտադրողի գոյութեան ամենամանրագիշտ միջոցները դուրս գալուց յետոյ... Վաշխառուն, չը բաւականանալով գեւ նրանով, որ մղում է իր զօհի յաւելեալ աշխատանքը, քիչ-քիչ ձեռք է բերում սեփականութեան իրաւունք գիւղացու աշխատանքի պայմանների վրայ էլ (նրա հողի, տան վրայ և այլն) և շարունակ աշխատում է միանգամայն զրկել նրան սեփականութիւնից²⁾:

Եւ անա վաշխառութեան հէնց այս թշւառ, քարուքանդ

1) «Կապիտալ», հատ. III, էր. 494.

2) «Կապիտալ», հատ. III, էր. 490.

արւող, հարստահարւող զօհի մասին է խօսում Կառլցկին, սրա վրայ է նայում իր դօկտրինեօր ձեւականութեան ախտոցով և սառնասրտօրէն յայտնում. «Նա (գիւղացին) նոյնքան քիչ է պրօլետար դառնում, որքան քիչ պրօլետար է դառնում և այն գործարանատէրը, որը վարում է իր գործերը փոխ առած կապիտալով»... Եթէ Կառլցկու այդ հայեացքը մենք չը բացատրենք դօկտրինեօրութեամբ, որն ընդունակ է կուրացնելու ամենալաւ մարդկանց, այն ժամանակ պիտի համոզւենք, որ այդպիսի հայեացքն ապացոյց է բարոյական ապշեցուցիչ անսրտութեան: Վաշխառուական կապիտալի ցանցերում ոչնչացող այդ զօհին գործարանատիրոջ (!) հետ համեմատել կարելի է ընդունել միայն, իբրև մի յափշտակութիւն կեանքից կտրւած կարիւնտային մտածողի կողմից, կամ իբրև ծաղր մարդկային տանջանքների վրայ...

Գուցէ մեզ առարկեն, թէ Կառլցկին ի նկատի է ունեցել ոչ թէ վաշխառութիւնը, այլ ուղղակի գրաւով պարտք վերցնելը: Դրան մենք կը պատասխանենք Մարքսի խօսքերով: «Առանձին անհատների և ամբողջ դասակարգերի վերաբերմամբ՝ տոկոս բերող կապիտալը պահպանում է վաշխատուական կապիտալի ձևը երկու դէպքում. կամ այնպիսի հանգամանքներում, երբ փոխառութիւնը կատարում է և կարող է կատարել ոչ կապիտալիստական ձևով արտադրելու մտքով, երբ մարդ պարտք է վերցնում իր անձնական կարիքների համար... կամ երբ արտադրողը կապիտալիստական արտադրող չէ, այլ մանր գիւղացի, արհեստաւոր և այլն, այսինքն՝ մինչև որ անմիջական արտադրողը գեւ տէր է իր արտադրութեան սլայմաններին»³⁾:

Այդ է զուտ սիզբունքային տարբերութիւնը կապիտալիստական և ոչ-կապիտալիստական կրէդիտի, այսինքն՝ վաշխառութեան միջև (ընդունելով «վաշխառութիւնը» բառի այն խոր, գիտական մտքով, որ գործ է ածում Մարքսը): Կապիտալիստական կրէդիտը ծառայում է որպէս հզօր գործիք արդիւնաբերութեան ծաղկման համար: Նա կենտրոնացնում է կապիտալները, թոյլ չէ տալիս, որ նրանք մնան պարապ ընկած, տեղափոխուում է այդ կապիտալները անշնորհք ու ծոյլ

3) «Կապիտալ», հատ. III, էր. 494.

ձեռքերից աւելի գործունեայ և եռանդոտ ձեռքեր. նա բարձրացնում է երկու, երեք և աւելի անդամ հասարակութեան արտադրողական ոյժերը, աւելացնում է աշխատանքի պահանջը՝ բանւորի համար այդ բանից ծագող բոլոր բարեյաջող հետևանքներով: Իսկ ինչ վերաբերում է ոչ-կապիտալիստական, վաշխառուական կրեդիտին¹⁾ և կրեդիտային կապիտալին, — նա «կապիտալի շահագործելու եղանակն ունենալով հանդերձ, չունի արտադրելու եղանակը»²⁾: «Վաշխառուական կապիտալը այն ձևով, երբ նա փաստօրէն սեփականացնում է անմիջական արտադրողի ամբողջ յաւելեալ աշխատանքը, չը փոխելով միևնոյն ժամանակ արտադրելու եղանակը... հասցնում է արտադրելու այդ եղանակը թշուառ դրութեան, թուլացնում է փոխանակ զարգացնելու՝ արտադրողական ոյժերը և այդպիսով հաստատում, յաւերժացնում է մի այնպիսի ցաւալի դրութիւն, որի մէջ աշխատանքի արտադրողական ոյժերը չեն զարգանում ի հաշիւ նոյն իրեն բանւորի, ինչպէս այդ տեղի է ունենում կապիտալիստական եղանակով արտադրելու միջոցին»³⁾ Նա «չէ փոխում արտադրելու եղանակը, բայց՝ ինչպէս մակաբոյժ՝ կաշոյն է նրանից և թշուառ դրութեան մէջ գցում... Ծծում է նրա հիւթերը, զրկում նրան կենսունակութիւնից և ստիպում է, որ արտադրութիւնը կատարելի աւելի ու աւելի վատթարացող պայմաններում»⁴⁾: Մի խօսքով, ինչպէս պայմանակցութեան էութեամբ և սրա անտեսական իմաստով պայմանաւորւողները համար, այնպէս էլ իր պատմական նշանակութեամբ կապիտալիստական կրեդիտը և ոչ կապիտալիստական կրեդի-

1) Իսկ կապիտալիստական կրեդիտը այն դէպքում միայն չի լինիլ վաշխառուական, եթէ կազմակերպւած կը լինի նպատակայարմար կերպով հասարակութեան կողմից կամ որպէս անտոկոս, կամ միայն այնպիսի տոկոսով, որը ծածկում է լոկ կրեդիտ ձեռք բերելու կազմակերպութեան անհրաժեշտ ծախքերը, այսինքն՝ առանց որևէ օգտի:

2) «Կապիտալ», հատ. III, եր. 492.

3) «Կապիտալ», հատ. III, եր. 490—491.

4) Նոյն տեղում, եր. 491.

տը համարեա թէ ուղղակի հակադրութիւններ են¹⁾: Այդ է Մարքսի թէօրիան: Եւ Կաուցկին, որ իր համար պատիւ է համարում «ուղղափառ», «օրթօդոքս» լինելը, չը գիտէ կամ չէ ուզում ոչինչ գիտենալ այդ հակադրութեան մասին¹⁾:

Մարքսը բնորոշում է գիւղացու յարաբերութիւնը դէպի իր պարտատէրն այնպէս, որ վերջինը «փաստօրէն սեփականացնում է անմիջական արտադրողի յաւելեալ աշխատանքը (երբեմն նոյն իսկ ամբողջովին)»: Իսկ Կաուցկին դեռ կարողանում է պնդել, թէ այդ յարաբերութիւնն ամենավատ դէպքում այն չէ, «ինչ որ կապիտալիստի յարաբերութիւնը դէպի վարձու բանւորը, այլ այն, ինչ որ կապիտալիստը է դէպի ձեռնարկողը»: Մարքսի համար գիւղացին հարստահարող աշխատաւոր է, պարտատիրոջ զոհը, իսկ Կաուցկու համար նա «կատարում է ձեռնարկողի դերը և իբրև այդպիսին՝ հանդիսանում է պրօլետարիատի հակադրութիւնը, այնպէս, ինչպէս և գործարանատէրը»... Աւելի աղաղակող հակասութիւն դժւար կը լինէր հնարել նոյն իսկ դիտմամբ:

Այն բոլորը, ինչ ասւած է կապիտալիստական և ոչ-կապիտալիստական կրեդիտի մասին, վերաբերում է նոյնպէս և կապիտալիստական և ոչ-կապիտալիստական կապալին: Այն, ինչ որ տալիս է կապալառու-կապիտալիստը հողատիրոջը, մի առանձին անտեսական կատեգորիա—բննտա է; որի աղբիւրը—ինչպէս և փոխ առած կապիտալի²⁾ տոկոսի աղբիւրը—վերջ ի վերջոյ յաւելեալ արժէքն է:

1) Հէնց դրանով է բացատրւում, թէ ինչու էր տոկոսը հին ժամանակներում բնորոշանուրի կողմից այնպէս պախարակւում: Մեր նախնիքները չը գիտէին կապիտալիստական կրեդիտ, և նրանց համար կրեդիտն ու վաշխառութիւնը նոյնանման հասկացողութիւններ էին: Մի ժամանակ տոկոսն արգելւած էր եկեղեցու կողմից:

2) Հողը նոյնպէս կապիտալ է, այնպէս որ բննտան որոշ չափով նման է տոկոսին: Կապալը կարելի է գիտել, որպէս կապիտալ-հողի փոխառութիւնը: Բայց որովհետև հողը մի առանձին տեսակի կապիտալ է (նախ և առաջ այնպիսի, որ չէ կարելի կամայականօրէն աւելացնել), ուստի և բննտայի շար-

Բենտան,—ասում է Մարքսի իր «փիլիսոփայութեան ազգաբանաստեղծումը» գրքում,—«գնում է հողագործի առաջ... արգիւնագործական կապիտալիստին, որը հողից եկամուտ է հանում վարձու բանւորների աշխատանքի միջոցով և տալիս է հողատիրոջը՝ իրրև կապալավարձ՝ միայն աւելորդը, որը մնում է արտադրելու ծախքերը դուրս գալուց յետոյ, հաշւելով այլ ծախքերի մէջ նաև կապիտալի շահը»: Այլ բան է նկատուում մանր գիւղացու ոչ-կապիտալիստական կապալի վերաբերմամբ: «Այն, ինչ որ նա վճարում է իրրև կապալավարձ, յաճախ կլանում է ոչ միայն նրա օգուտի մի մասը,—այսինքն՝ նրա սեփական յաւելեալ աշխատանքի մասը, որի վրայ նա իրաւունք ունի, որպէս տէր աշխատանքի սեփական գործիքները,—այլ և մի մասը այն նօրմալ բանւորական վարձի, որը նա կը ստանար այլ պայմաններում նոյն չափ աշխատանքի համար»¹⁾: Իսկ «փիլիսոփայութեան ազգաբանաստեղծումը» գրքի մէջ Մարքսը, խօսում գեռ աւելի պարզ, ասելով, որ այդ դէպքում «հողատիրոջ արդիւնքը վերցւում է աշխատավարձից»:

Կառուցելու համար այդ գիւղացին, իհարկէ, այնուամենայնիւ հաւասար է այն գործարանատիրոջը, որը վարում է իր գործը վարձած շինութեան մէջ փոխանակ իր սեփական տան մէջ վարելու:

Այդ բոլոր տարբերութիւնները վերջ ի վերջոյ գալիս յանգում են միայն մէկին: Մինչդեռ Կառուցիկն օգտուում է «Unternehmer» (ձեռնարկող) ընդհանուր և անորոշ տերմինից՝ գիւղացու համար մի շարք աննպաստ համեմատութիւններ աւելու համար,—Մարքսը իրեն միշտ յատուկ խորութեամբ նկատում է, որ «արտադրութեան մանր միջոցները, որոնք ծառայում են նոյն իրեն արտադրողի համար որպէս արտադրելու միջոցներ և որոնք՝ ըստ իրենց արժէքի՝ չեն աճում ուրիշի աշխատանքը գրանց միացնելու շնորհիւ,—բնաւ չեն

ժուժը ղեկավարում են այնպիսի օրէնքներ, որոնք տարբերուում են տոկոսի շարժումը ղեկավարող օրէնքներից:

¹⁾ «Կապիտալ», հատ. III, էր. 516.

ներկայացնում կապիտալ»¹⁾: Այդ պատճառով,—ասում է Մարքս մի այլ տեղում,—մանր գիւղացիները ձեռքում հողը «ein reines Produktionsinstrument» (զուտ արտադրութեան գործիք է) և «գիւղացիների հարստահարումը միայն իր ձեռքովն է տարբերուում բանւորների հարստահարումից: Հարստահարողը երկուսի վերաբերմամբ միեւնոյնն է, այն է՝ կապիտալը»:

Սրանից պարզ է, թէ ներկայ կէտում, այսինքն գիւղացիութեան սօցիօլօգիական տեղի վերաբերմամբ ծագած վէճի մէջ, ով է աւելի «մարքսիստ» (բառի իսկական, այլ ոչ նեղ-նական մտքով), հերետիկոս Ֆօլմարը, թէ ամենաուղղափառներից ուղղափառ Կառուցիկն...))

Վերջացնելով այդպէս անաշուղ կերպով իր հաշիւները առաջին կէտի հետ, որը բնորոշ է պրօլետարիատի համար և որը հակադրում է սրան գիւղացիութիւնը, Կառուցիկն հերթով շօշափում է և միւս կէտերը, այն է՝ կարևոր դերը արտադրութեան մէջ, աշխատաւորի կենցաղի բաժան լինելը արտադրութիւնից, որի մէջ նա զբաղւած է, վերջապէս՝ արտադրելու հասարակական-կենտրոնացած, այլ ոչ բաժան—բաժան անհատական միջոցներով աշխատելը: Մենք արդէն տեսանք, որ այդ յատկանիշները կամ բնորոշ են պրօլետարիատի ոչ բոլոր տեսակների համար (ընդունելով իրրև պրօլետարներ այն մարդկանց, որոնք ապրում են իրենց աշխատանքը՝ իրրև ապրանք՝ կապիտալ ունեցողներին վաճառելով), կամ որոշ պայմաններում կարող են յարմարել և գիւղացիութեանը:

Այս բոլոր դիտողութիւնները a priori, առանց նախնական փորձի, վճռում են Կառուցիկու համար գիւղացու և պրօլետարի խնդիրը այն մտքով, թէ՛ որպէս տնտեսական կազմի կատէգորիաներ՝ նրանք ոչ միայն տարբեր են, այլ և շատ կէտերում՝ միմեանց հակառակ: Այստեղից բխում է այն, որ համապատասխան տարբերութիւնն ու հակասութիւնը պիտի գոյութիւն ունենայ նոյնպէս և գիւղացու շահերի մէջ մի կողմից և պրօլետարի շահերի՝ միւս կողմից: Իր այսպէս որոշ կերպով յայտնած կարծիքի համար Կառուցիկն յետոյ է սկսում ապացոյց

¹⁾ «Կապիտալ», հատ. I, էր. 616.

որոնք և շտապում է ստուգել իր դեղուկցիան ինդուկցիայով: Այդ գրութիան ճշմարտութիւնը ապացուցելու համար Կառուց-կին ստիպւած չէ հեռու դնալ. «Շահերի այդ հակառակութիւնը ամենից պարզ ու որոշակի կերպով պիտի արտայայտուի այն գիւղացիների մէջ, որոնք սովորաբար գործ են անում վարձու բանւորներ, այսինքն՝ խոշոր գիւղացիների մէջ¹⁾»:

Այստեղ մենք տեսնում ենք Կառուցիւ իրողմից ապացուցե-լու զուտ-փաստաբանական եղանակի մի նոր նմուշ: Քանի որ նա գործ ունէր «պրօլետարիատ» հասկացողութեան հետ, նա աշխատում էր դնել այդ հասկացողութեան մէջ միանգամայն որոշ, յարակից հասկացողութիւններից խստիւ սահմանափա-կած մի բովանդակութիւն. և այդ բովանդակութիւնը այնքան էր սահմանափակած, որ պրօլետարիատի բազմաթիւ տեսակ-ներ գուրս մնացին, ինչպէս ասում են՝ «կոչւածներ շատ կան, բայց ընտրեալներ քիչ»: Ընդհակառակը, խօսելով գիւղացիու-թեան մասին, նա ոչ մի այդպիսի բանի մասին հոգ չէ տարել:

Հարց է ծագում, ինչ մտքով է գործ անում Կառուցիին «գիւղացիութիւն» բառը: Կայ միայն երկու ճշտիւ որոշւած և գիտութեան համար պարզ նշանակութիւն. գիւղացիութիւնը կարելի է դիտել իբրև ղաս (сословие), որպէս իրաւաբանական կազմի կատեգորիա, և իբրև ղասակարգ, որպէս տնտեսական կազմի կատեգորիա: «Bauernklasse» (գիւղացիական դասակարգ) — այդ տերմինը Մարքս յանախ գործադրում է²⁾ այն նոյն գիւղացիների վերաբերմամբ, որոնց համար «հողը զուտ արտա-գրութեան գործիք է և որոնց ֆօլմարը տալիս է «Sebstwirts-chafter», այսինքն՝ «անմիջական արտադրող—հողագործ» անու-նը: Այդ գիւղացու տնտեսական բնոյթը մեր գիւղացի—բանաս-տեղծ Կօլցօլը որոշել է շատ պատկերաւոր և աջող կերպով. գիւղացին զիմում է իր արօրին ու ձիուն այս խօսքերով. «ես համ ձեր ծառան եմ, համ էլ տէրը»: Եւ, իսկապէս, գիւղացին իր արտադրելու գործիքների «տէրն ու ծառան է»:

¹⁾ «Die Agrarfrage» (ագրարական հարցը), էր. 308.

²⁾ Տես Մարքսի «Achtzehnte Brumaire» Բրիւմերի 18-ը) էր. 21 և հետեւալները:

Հարց է ծագում, թէ այս հասկացողութիւններից որն է միացնում Կառուցիին «գիւղացիութիւն», «գիւղացի» բառերի հետ: Իբրև դաս է ընդունում նա արդեօք գիւղացիութիւնը: Բայց այդ աւելի քան տարօրինակ կը լինէր: Դասային մտքով գիւղացի կարող է լինել և՛ հողագործը, և՛ արհեստաւորը, և՛ մանր վաճառականը, և՛ պանդոկատէրը, և՛ խոշոր հողատէրը, և՛ գործարանական բանւորը, և՛ կառապանը, և՛ դռնապանը, և՛ ու-սանողը, փիլիսոփայութեան դօկտօրը, և՛ գեռ էլ, չը գիտեմ, ով: Բայց չէ որ Կառուցիին գրում է ոչ թէ իրաւաբանական տեսութիւն, այլ քաղաքատնտեսական. իսկ տնտեսական կող-մից «գիւղացիական դասը մի այնպիսի» բառը կուտակումն է, որ նրա մասին՝ իբրև մի ամբողջութեան՝ խօսք չի կարող լի-նել. իբրև այդպիսին՝ գիւղացիութիւնը իրաւունքի առարկայ է, այլ ոչ քաղաքատնտեսութեան: Պարզ է, որ մի այդպիսի՝ տնտեսական տեսակէտից՝ խառնուրդի տնտեսական շահերի մասին չէ կարելի խօսել, և համեմատել այդ խառնուրդը տըն-տեսական կատիգորիա կազմող պրօլետարիատի հետ անհնա-րին է: Համեմատութեան են դրւում միայն միատեսակ բանե-րը. արշինները չէ կարելի համեմատել փթերի հետ:

Ուրեմն, գուցէ Կառուցիին խօսում է գիւղացիութեան մա-սին երկրորդ, տնտեսական մտքով: Դարձեալ ոչ, որովհետև՝ նրա կարծիքով՝ գիւղացիների թիւն են պատկանում նոյնպէս և Grossbauer-ները (խոշոր գիւղացիները), իսկ զբանց սօցիօլօ-գիական տեղը, անկասկած, այնպիսիների կողքին չէ, որոնց համար հողը «զուտ արտադրութեան գործիք է», այլ գիւղա-տնտեսական բուրժուազիայի շարքերում:

Տնտեսական մտքով միևնոյնն է, որ դասին է պատկա-նում հողատէրը՝ ազնւականների, մէջլանների, վաճառական-ների, հոգևորականների թէ գիւղացիների: Եթէ նա իր հողի միջոցով «վաճառականութիւն է անում», նա արդէն պատկա-նում է բուրժուա դասակարգին, թէկուզ իր ծագումով լինի ամենաիսկական գիւղացի: Եւ հակառակը. ինքնուրոյն արտա-դրող-գիւղացիների դասակարգին են պատկանում և՛ քաղաքի շրջակայքում ապրող մէջլանները, որոնք իրենց «երեսի քըր-տինքով» պարապում են հողագործութեամբ ու բանջարաբու-

ծութեամբ, և սակաւահող մեծածուխ գիւղացիները (однодворецъ) և հողաբաժին ստացած հողերականները կամ պաշտօնաթող գիւնորները, և նոյն իսկ արտադրականութեամբ յափշտակող «հողագործները կրթւած դասակարգից»...

Ի՞նչ մտքով է, վերջապէս, խօսում «գիւղացիների» մասին Կառուցիկն: Յայտնի չէ ուղղակի, թէ ինչ... Կամ աւելի ճիշտ ասած՝ նա վերցնում է այդ խօսքը նրա փողոցային, գոեհիկ և անվերջ անորոշ ու առածգական նշանակութեամբ: Այդ նրան հնարաւորութիւն է տալիս տեղաւորել գիւղացիութեան առաջին շարքում «գիւղացիների միջից ելած» բուրժուաներին և դրանով ապացուցել «դասակարգային հակասութեան» գոյութիւնը գիւղացիութեան և պրօլետարիատի մէջ: Այդ, իհարկէ, ապացուցելու յարմար ու դիւրին եղանակ է. այլ ինչի՞ր է, թէ որքան զիտական է այդ եղանակը: Ի՞նչ կասէիք դուք այն փիլիսոփայի կամ հոգեբանի մասին, որը դատողութիւններ անելով հոգու և մարմնի մէջ գոյութիւն ունեցող յարաբերութեան մասին, վերցնէր այդ երկու տերմինը կամ դրանցից մէկը սովորական, գոեհիկ մտքով, որի համաձայն, օրինակ, քաղցի զգացմունքը վերաբերում է «մարմնին», և միայն բարձր երազանքները՝ «հոգուն»: Դուք, երեի, կասէիք, թէ այդ գոեհիկ, վուլգար հոգեբանութիւն, վուլգար փիլիսոփայութիւն է: Այդպէս ահա Կառուցիկն էլ, ձգտելով ապացոյց գտնել իր յայտարարած «շահերի հակառակութեան» համար, ընկնում է մի ոտքով վուլգար տեսնութեան, վուլգար մարքսիզմի շրջանը...

Չը կայ աւելի հեշտ բան, քան պատասխանել այդպիսի պատճառաբանութեանը նման, նոյն իսկ դեռ աւելի ուժեղ պատճառաբանութեամբ: Վիճակագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ գիւղացիական հողերի գրաւով վերցրած պարտքերի աչքի ընկնող մասը կենտրոնացած է փոխատու—խնայողական կասսաների ձեռքում, ուր գնում են իրենց խնայողութիւնները բանւորները: Այդպիսով, այն տոկոսի աղբիւրը, որն ստանում է բանւորը իր պահ տւած փողի համար, վերջ ի վերջոյ գիւղացու չը վարձատրւած աշխատանքն է, գիւղացու, այդ «ձեռնարկողի», որը իբրև թէ գործում է «als Fabrikant» (իբրև

գործարանատէր—ինչպէս ասում է Կառուցիկն)... Դերերը փոխւում են, հարստահարողները դառնում են հարստահարիչներ և հակառակը...

Բայց շարունակենք լսել Կառուցիկուն. նա՛ բացի «գրօւքաուէր»-ներից՝ (խոշոր գիւղացիներից) պրօլետարները և գիւղացիների շահերի հակասութեան այլ ապացոյց էլ է գտնում: Վերցնենք, ասում է նա, միջակ գիւղացիներին, որոնք ընդհանուր առմամբ գործ չեն ածում վարձու աշխատանք, ապրում են իրենց ձեռքի աշխատանքով, բայց որոնք արտադրում են իրենց մթերքները շուկայի համար: Այստեղ վերանում է հարստահարողների և հարստահարիչների հակասութիւնը. բայց այստեղ էլ է մնում դեռ այն հակասութիւնը, որը գոյութիւն ունի վարձու բանւորների և շուկայի համար կենսական միջոցներ արտադրողների միջև, այսինքն՝ վաճառողների և գնողների հակասութիւնը¹⁾:

Շահերի նոր հակառակութիւն! Օ՛, իհարկէ, ամեն մի վաճառող միշտ ուզում է իր ապրանքը կարելիին չափ թանգ ծախել, իսկ գնողը՝ կարելիին չափ էժան գնել: Այդ հակասութիւնը ոչ ոք չի բացասիլ: Բայց այն էլ չը պէտք է մոռանալ, որ այդպիսի հակասութիւնը անցնում է ամբողջ ժամանակակից հասարակութեան միջովը: Այդ հասարակութեան բոլոր անդամները, նոյն իսկ կապիտալիստների և վաճառականների միևնոյն դասակարգի անդամները հանդիսանում են միմիանց վերաբերմամբ փոխէփոխ մերթ որպէս գնողներ, մերթ որպէս վաճառողներ: Եւ եթէ այդ հակասութիւնը անհրաժեշտօրէն տանելու լինէր դէպի սօցիալական պառակտում, դէպի առանձին դասակարգային բաժանումներ, այն ժամանակ առաջ եկած դասակարգերի թիւն աւելի շատ կը լինէր, քան արտադրութեան և աւետրի ճիւղերը... Ես, իհարկէ, չեմ ժխտում, որ դասակարգը մի յարաբերական հասկացողութիւն է, որ կապիտալիստական արտադրութեան մի քանի առանձին ճիւղերի միջև կան շահերի ինչ-ինչ շատ լուրջ ընդհարումներ: Ես ասում եմ միայն, որ դա չէ հանդիսանում դեռ իբրև որոշադը-

1) «Die Agrarfrage» (ագրարական հարցը), եր. 308.

բող գործօն: Շահերի հակասութիւնը վաճառողի և գնողի միջև ոչ միայն թոյլ է տալիս ընդհանրապէս համաձայնութիւն, այլ և բոլորովին չէ խանգարում մէկին էլ, միւսին էլ լինել միեւնոյն հասարակական դասակարգի սահմաններում: Չէ որ, եթէ այդ ձևով դատելու լինենք, այն ժամանակ միեւնոյն ապրանքը վաճառողների շահերի հակասութիւնը աւելի էական կը լինի, քան գնողների և վաճառողների: Միեւնոյն ապրանքը վաճառողները մրցակիցներ են, իսկ մրցման մէջ՝ homo homini lupus, այսինքն՝ մարդը մարդու համար դայլ է: Բանւորները նոյնպէս հանդիսանում են իրրև վաճառողներ որոշ ապրանքի, այն է՝ աշխատանքի, և նոյնպէս մրցում են միմիանց հետ: Այդ չէ խանգարում (այսինքն, իհարկէ, խանգարում է, բայց ոչ այնքան), որ կարողանայ ազդել վճռողական կերպով) նրանց միութեանն ու դասակարգային համերաշխութեանը: Բացի գրանից բանւոր դասակարգի առանձին խաւերի մէջ էլ ոչ սակաւ տարածայնութիւններ գոյութիւն ունեն: Դրանցով հարուստ է մանաւանդ անգլիական նեղ, հին տրէդ—ունիօնիզմի պատմութիւնը: Եւ միայն անգլիականն է միթէ այդպէս... Ահա թէ, օրինակ, ինչ է ասում իր գերմանական բանւորական շարժման պատմութեան մէջ Մերինգը, որն իր բարեկամ կառուցիչու հետ հանդիսանում է իրրև «ամենատղափառներից» մէկը: Մետաղագործական արդիւնագործութեան մէջ աշխատող բանւորների արհեստակցական կազմակերպութիւնների աճումը երկար ժամանակ շատ դանդաղ էր առաջ գնում, «մասամբ այն պատճառով, որ նրանք կազմակերպել էին այնպէս, որ տարբեր ձևերը առանձնացրած էին ոչ բաւարար չափով, դրա շնորհիւ ընդհարում առաջացաւ միանգամայն տարբեր, նոյն իսկ հակառակ շահերի մէջ» (Geschichte etc. եր. 325): Միացման սկզբբունքը պիտի պայքարի բազմաթիւ բաժան—բաժան անոց ազդեցութիւնների հետ. բայց այն, ինչ որ շահերի հակասութիւն է թուում՝ էրբ այդ հասկանում ենք նեղ մտքով, դառնում է համերաշխութիւն, երբ նայում ենք աւելի լայն, խելացի և գիտակից կերպով: Այդպէս է մեղալի հակառակ երեսը այն խնդրում, որը վերաբերում է բանւորների մրցման վարձի համար:

Նոյնպիսի «հակառակ երես» կայ նաև գիւղացիների և պրօվետարների՝ իրրև գնողների և վաճառողների՝ յարարութիւնների մէջ. և կառուցիլին գիտէ այդ «հակառակ երեսի» մասին: «Բանւոր դասակարգը գիւղատնտեսական արդիւնքների գլխաւոր սպառողն է. որքան աւելի բարձր է բանւորի աշխատավարձը, այնքան աւելի մեծ է նրա գնողական ոյժը, այնքան աւելի սաստիկ է գիւղացիական տնտեսութեան արդիւնքների պահանջը, այնքան աւելի բարեյաջող են այդ արդիւնքները վաճառելու պայմանները: Հետևապէս, գիւղացին շահագրգռւած է, որ բանւորը բարեկեցիկ լինի»:

Իրեն յատուկ գիւղացիական ճարպիկութեամբ կառուցիլին բանակելու է մղում այդ հայեացքի գէմ: Իհարկէ, ասում է նա, հասարակութիւնը մի բարդ օրգանիզմ է, և այդ օրգանիզմի մէջ չէ կարելի ոչ մի մասը այնպէս շօշափել, որ այդ կողմնակի կերպով չազդի և միւսների վրայ: Բայց եթէ մենք այստեղից հանենք այն եզրակացութիւնը, թէ գիւղացիների և պրօվետարների շահերը համերաշխ են, այդ զէպքում՝ լինելով հետևողական՝ մենք կը գտնուինք մի ամենազուհեիկ թէօրեայի, այն է, որ իրրթ թէ բոլոր շահերի մէջ մի ընդհանուր ներդաշնակութիւն կայ: Չէ որ եթէ այդպէս դատելու լինենք, կարելի կը լինի ասել, թէ կապիտալիստներն էլ պիտի աւելացնեն իրենց բանւորների աշխատավարձը, որովհետև դա ներքին շուկան լայնացնելու ամենալաւ միջոցն է: Միւս կողմից էլ, կարելի է ասել բանւորներին ձեռնտու է, որ կապիտալիստների օգուտը շատ լինի, որովհետև որքան օգուտը շատ է, այնքան աւելի է կուտակւում կապիտալը, այնքան աւելի են պահանջւում բանւոր ձեռքեր, հետևապէս՝ այնքան աւելի բարձր է աշխատավարձը և այլն, և այլն:

Չանադան դասակարգերի շահերի կողմնակի հեռաւոր ներդաշնակութիւնը չէ, որ որոշում է նրանց փոխադարձ յարաբերութիւնները և որի շնորհիւ զարգանում, առաջադիմում է կապիտալիստական հասարակութիւնը. կամ եթէ այդպիսի գեր խաղում էլ է նա, այդ ներդաշնակութիւնը,—յամենայն զէպս շատ քիչ չափով. նրանց դասակարգային շահերի անմի-

Ղական հակասութիւններն են, որ կանգնած են առաջին տեղում¹⁾:

Որքան աւելի անմիջական է շահերի միութիւնը—կամ հակասութիւնը, այնքան նա, իհարկէ, աւելի հեշտ է զիտակցում. և ընդհակառակը, որքան նա աւելի կողմնակի ու հեռու է, այնքան աւելի դժար է դիտուում: Իսկ մի աներկբայելի ճշմարտութիւն է: Բայց հէնց միայն դա էլ ճիշտ է կառուցելու վերոյիշեալ դատողութիւնների մէջ:

Նախ և առաջ նա շտապել է, նմանեցնելով գիւղացիների և կապիտալիստների շահերը. և կառուցիկն ապացուցում է այդ հետևեալ կերպով. գիւղացիութեան համար օգտաւէտ է քաղաքային բանւորների աշխատավարձի բարձր լինելը. կապիտալիստներին էլ ձեռնտու է իրենց արտադրութիւնների շուկան ընդարձակելու համար բարձրացնել աշխատավարձը: Բայց կառուցիկն այստեղ աչքաթող է արել մի փոքր տարբերութիւն, որը տապալում է նրա ամբողջ համեմատութիւնը: Իր ապրանքների վաճառումը յիշեալ ճանապարհով ընդարձակելու համար, գործարանատէրը նախ պիտի իր սեփական գրպանից տայ այն ամբողջ աւելորդ գումարը, որի շնորհիւ յետոյ լայնանում է իր շուկան: Սակայն այդպիսի գործողութիւնը աւելի վատ է, քան մաղի մէջ ջուր ածելը. իսկապէս, չէ՞ որ աւելի լաւ կը լինէր, եթէ նա այդ գումարով ինքն իրենից գնէր համապատասխան քանակութեամբ ապրանք: Աւելորդ է ասել, որ գիւղացիների և քաղաքային բանւորների յարաբերութիւններն մէջ այդպիսի խոչընդոտներ ամենևին չեն սպրդում:

Իհարկէ, եթէ կապիտալիստը կարողանար բարւոքել իր բանւորների գրութիւնը երկնքից ընկնող փողով, այլ ոչ իր գրպանի, նա, անկասկած, ոչ մի բոպէ չէր վարանի դառնալ բարեգործ և, ի դէպ, մեծացնել ներքին շուկայի գնողական ոյժը: Այդպէս, օրինակ, Անգլիայի արդիւնագործական բուրժուազիան ձեռքից բաց չը թողեց առիթը և օրէնքի հովանաւորութեան տակ առաւ գիւղատնտեսական բանւորներին՝ ընդգէմ հողատէրերի, իսկ վերջինները, իբրև վրէժ, կատարե-

¹⁾ «Ագրարական հարցը», էր. 309.

աւակալարականներ դարձան բանւորների վերաբերմամբ: Գործարանական բանւորներն էլ, ի հարկէ, դէմ չեն կապիտալիստի օգուտի բարձրանալուն, եթէ միայն այդ կատարուում է ոչ նոյն իրենց բանւորների հաշին: Չէ՞ որ, իսկապէս, որքան աւելի է ծաղկում գործարանը, այնքան աւելի դիւրին կարող են բանւորները զիջումներ ստանալ: Որքան աւելի հարուստ է կապիտալիստական երկիրը, այնքան համեմատաբար աւելի լաւ է բանւորների գրութիւնը և այնքան աւելի շատ նրանց տնտեսական կուռի աշտոյութեան ակնկալութիւնները¹⁾: Չարմանալի չէ այդ պատճառով, որ անգլիական բանւորների մի նշանաւոր մասնի մէջ երկար ժամանակ յաջողութիւն ունէր նոյն իսկ իմպէրիալիզմը: Անգլիական արդիւնաբերութեանը հարկաւոր են շուկաներ, հարկաւոր է առաջխաղաց քաղաքակա-նութիւն այդ շուկաները գրաւելու համար, իսկ արդարեւ նաբերութեան գրութեան հետ համաշխարհային շուկայում սերտ կապած է և անգլիական բանւորի բարօրութիւնը:

Ահա մի քանի գիտողութիւններ նորերումս վերջացած անգլիական պարլամենտական ընտրութիւնների (1900 թւի) հետևանքների վերաբերմամբ. «Եթէ Շօտլանդիան, Իրլանդիան և գիւղական կենտրոնների մեծամասնութիւնը շարունակուում են ձայն տալ մինիստրութեան դէմ, դրա փոխարէն Չէմբէրլէնը, ըստ երևութին, իր կողմն ունի մեծամասնութիւնը բուրժուազիայի քաղաքներում»—այսպէս է գրում մի ֆրանսիական թերթ (La Petite Republique, 7 oct. 1900): Ահա մի փոքրիկ մասնակի լուսարանութիւն էլ դարձեալ նոյն թերթից. «Իմպէրիալիստները յաղթեցին Շէֆֆիլդում, որտեղ լիբերալ պատգամաւոր բանւոր Մադիսօնը յաղթեց բաւական սուար մեծամասնութեան կողմից... «Daily Chronicle» վերագրում է այդ հետևանքն այն փաստին, որ Շէֆֆիլդ քաղաքը, որտեղ արտադրուում են անաղին քանակութեամբ պողպատէ ապրանքներ, խիստ շահագրգռած է թնդանօթներ և պատերազմական պարագաներ պատրաստելու մէջ. այդ է Շէֆֆիլդի բնակիչնե-

¹⁾ Հմտ., թէ ինչ է ասում այդ առթիւ Չոմբարտ իր «Soziale Bewegung» (սոցիալական շարժումը) գրքում, էր. 30.

րի ջիսգօրիզմի¹⁾ պատճառը» (նոյն թերթում, 6 հոկտ. 1900): Ինչպէս տեսնում էք, թէ և բանւորներն անմիջապէս ապրանք չեն հանում շուկայ, բայց և այնպէս երբեմն զգում են իրենց խիստ շահագրգռած, որպէս զի այդ ապրանքների վերաբերմամբ, որոնց արտադրութեան մէջ իրենք աշխատում են, մեծ պահանջ լինի և գներն էլ բարձր լինեն... Շէֆֆիլդի այդ դէպքը յիշեցնում է ինձ մի այլ նման դէպք, որի մասին պատմում է ինքը Կառլսկիրն իր «Դասակարգային հակասութիւնները 1789 թւին» անունով հետաքրքիր գրւածքի մէջ: Նա մասնացոյց է անում հետեւեալ տարօրինակ երևոյթը. յետամընաց, անկուլտուր Վանդէյի հետ միասին կղերական և արքայական ըէակցիայի կենտրոնը երկար ժամանակ, համարեա Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան ամբողջ ընթացքում, եղել է Ֆրանսիական խոշոր արդիւնաբերական կենտրոն Լիօն քաղաքը: Հանելուկը շատ պարզ է լուծւում. Լիօնը կենտրոն էր մետաքսի արդիւնագործութեան, ոսկեթել գործւածքների և այլն, և այդ պատճառով աւատական (ֆէօդալական) ազնւականութեան ճարհատեալ գաղթը Ֆրանսիայից շատ սուղ նըստեց այդ քաղաքին: Եւ բացի Լիօնից, շարունակում է Կառլսկիրն, բաւական թւով գործարանատէրեր և առևտրականներ (գլխաւորապէս շքեղութեան առարկաներ վաճառողներ) մեծ ձգտում ունէին դէպի ազնւականութիւնը, որը նրանց ապրանքի սպառողն էր: Հէնց դրանով է բացատրւում, որ բուրժուազիայի այդ մասը նւիրւած էր ին կարգերին: Այդ են պատմաբան-Կառլսկիրն հաղորդած փաստերը. իսկ զօգմատիկ-Կառլսկիրն՝ հակասութիւն» վաճառողների և գնողների միջև...

Սակայն ինչ կօնկրէտ բանի մէջ կարող է արտայայտել հակասութիւնը բանուոր-գնողների և գիւղացի-վաճառողների միջև: Իհարկէ նրանում, որ գիւղացիները կարող են ցանկանալ և պահանջել, որ իրենց բերքերի գները արհեստական կերպով բարձրանան՝ հովանաւորող մաքսերի և սպառողների

1) «Ջինգօ» անւանւում են նրանք, որոնք պաշտպանում են նւաճողական քաղաքականութիւնը:

հաշիւն սահմանած արտօնութիւնների միջոցով: Աւելի մօտից քննենք Կառլսկիրն թէօրեայի այս վերջին կարևոր ապացոյցը:

Նախ և առաջ մասնացոյց անենք հետեւեալը. հովանաւորող մաքսերի մասին կարող է խօսք լինել միայն այն երկիրներում, որոնք հացը ոչ թէ արտահանում են, այլ ներմուծում են. ուրեմն ի նկատի պիտի ունենանք այն երկիրները, որտեղ իսկական գիւղատնտեսական արտադրութիւնը անցել է երկրորդ տեղը և չէ կարողանում բաւարարութիւն տալ երկրի ամբողջ ազգաբնակչութեան կարիքներին: Հետևապէս, հոչակաւոր «հակասութիւնը» նախ և առաջ փակւած է համեմատաբար նեղ, տեղական սահմաններում և ընդհանուր բնաւորութիւն չունի: Այդ դեռ քիչ է. հէնց յատկապէս այն երկիրներին համար, որտեղ հողագործութիւնը, ուրեմն և գիւղացիութիւնը ունեն ամենամեծ նշանակութիւնը, այդ երկիրների համար Կառլսկիրն դատողութիւնը ոչ մի նշանակութիւն չունի: Այդ առաջին:

Երկրորդ, ոչ այլ ոք, բայց եթէ ինքը Կառլսկիրն հէնց նոյն «Ագրարական հարցը» գրքի մէջ շատ գեղեցիկ կերպով լուսաբանել է մի հետաքրքիր և կարևոր հարց. այն է՝ թէ ում համար են, իսկապէս, ձեռնուտ ներմուծող գիւղատնտեսական բերքերի վրայ դրւած մաքսերը: Նա վճռականապէս այն միտքն է յայտնում, որ «գեւ մինչև այժմ հովանաւորող մաքսերը գիւղատնտեսութեանը ոչ մի անգամ չեն օգնել... եթէ նոյն իսկ հնարաւոր էլ լինէր մի եռանդուն, զօրեղ քաղաքականութիւն՝ ագրարական պրօտեկցիօնիզմի (հովանաւորող քաղաքականութիւն) մտքով, նրա հետեանքները կը ծառայէին իրրև խրախուսանք ոչ թէ գիւղատնտեսութեան համար, այլ լոկ յողատիրութեան, այսինքն՝ կը բարձրանար հողի գինը շնորհիւ այն բանի, որ բնատան բարձր աստիճանի վրայ կը պահպանւէր... և այդ միայն շարունակ կը ծանրաբեռնէր գիւղատնտեսութիւնը»¹⁾: Արևմտեան Եւրօպայի իսկական աշխատաւոր գիւղացիութիւնը (այլ ոչ թէ նրանից ելած և ելնող բուրժուազիան) միշտ զգում է մի ամենաստիպողական կարիք, որը ընդհանուր է ինչպէս նրա, նոյնպէս և

1) «Ագրարական հարցը», էր. 248.

նրա արևելեան եղբայրակիցները համար: «Հող է հարկաւոր»...
 Իգուր չէ, որ նորագոյն քաղաքատնտեսներից ոմանք համարում են նոյն իսկ հողի գնի խնդիրը գործադրելութեան խնդրի մի մասնաւոր արտայայտութիւնը, մի ինքնատիպ, փոփոխւած ձևը: Հողը գիւղացիների և գիւղական բանւորների համար, մասնաւանդ խիտ ազգաբնակչութիւն ունեցող երկիրներում, միայն իրենց համար վաստակ և գոյութեան միջոցներ ապահովելու մի միջոց է: Գիւղական այն պրօլետարին, որն զբաղւած է միայն տարւայ մի մասը և այդ պատճառով՝ աւելի յարատև աշխատանք գտնելու համար՝ ստիպւած է կամ քաղաք գնալ, կամ հիմնել իր սեփական, թէպէտ և փոքրիկ տնտեսութիւնը, այդպիսի պրօլետարին Գուսպլովիչը անւանում է «Bauern-Axolote», որ ազատ թարգմանութեամբ «գիւղացութիւնը» կը նշանակի: Հողի սաստիկ պահանջը բարձրացնում է նրա գինն ու կապալարժէքը շատ աւելի, քան այդ հարկաւոր կը համարւէր զանազան տնտեսական գիտողութիւններով, և շատ աւելի, քան նոյն ինքը բնական կապիտալացած բնտան է: Բացի դրանից, հողի այդ պահանջը կլանում է եկամտի ահագին մասը, և այդ թւում ոչ միայն այն մասը, որը համապատասխանում է «օգուտին», այլ և յաճախ նոյն իսկ նօրմալ աշխատավարձի մի մասը: Ազգարական պրօլետարինի մը՝ ըստ Մարքսի բնատայի թէօրիայի՝ իհարկէ այն հետեանքը պիտի ունենայ, որ բնտան նորից պիտի բարձրանայ, և հողի գնի և կապալարժէքի գիւղացիների համար այնքան ծանր ածումը նորից պիտի զարգանայ: Դա, կարծում ենք, աւելի կարևոր է, քան գիւղատնտեսական բերքերի շուկայի աւելի բարձր գները: Չըպէտք է մոռանալ, որ այն գիւղացիների ահագին մասը, որոնց մասին այստեղ խօսուում է, արտադրում է գլխաւորապէս ոչ թէ շուկայի, այլ իրենց սեփական գործածութեան համար: Այդ այն չէ, ինչ խոշոր գիւղական տնտեսութիւն ունեցողն է, որը նոյնպէս գործ է ածում իր սեփական բերքերը, բայց այդ գործածութիւնը իր տնտեսական նշանակութեամբ մօտենում է գործածութեան այն ձևին, որ մենք նկատում ենք քաղաքային արհեստաւորների (կօշկակարների, գերձակների և այլն) մօտ, երբ սրանք նոյնպէս իրենց սեփա-

կան արտադրութիւններն են գործ ածում: Սակաւ չեն պատահում այնպիսի դէպքեր, երբ այդ տեսակ գիւղացիները՝ ծախում են իրենց հացը, որպէս զի յետոյ նորից գնեն այդ աւելի թանգ գնով և այդ նորից գնելու նպատակով կատարւած վաճառումի արտաքին անմիտ կեղևի տակ թագնւած է մի էպպէս բոլորովին այլ տնտեսական գործողութիւն. այն է՝ դրամական մի փոխառութիւն, հացահատիկների գրաւով և մի այնպիսի տոկոսով, որը առաջուց յայտնի չէ. այստեղ նոյն իսկ չէ կարելի հաւատացած լինել, արդեօք կաջողւի՞ յետ ստանալ նոյն գրաւադրւած առարկան, թէ աւելի վատը:

Միայն այն մասը գիւղացիները, որոնց հողը զբաղեցրած է զանազան յատուկ մշակութիւններով (специальные культуры), աւելի շահագրգռւած են շուկայի գների մակարդակով. բայց հէնց այդ յատուկ մշակութիւնների բերքերը ամենից քիչ են տուժում օտար, անդրատլանտեան մրցումից, և, հետևապէս, ամենից քիչ են շահագրգռւած ներմուծական մաքսերով. ամենախիստ մրցման ենթակայ է հացահատիկային տնտեսութիւնը, իսկ այդ տնտեսութեան մէջ գիւղացիների դերը՝ իբրև իրենց սեփական բերքերի սպառողների՝ ամենից մեծ է: Եւ ահա այդ ամբողջ «շահերի հակասութիւնը» յանգում է հետևապէս բանւորներին ձեռնտու է, որ կենսական մթերքների գները ցածր լինեն (թէև շատ էլ չի հարկաւոր չափազանցնել բանւորների այդ շահի ինտենսիվութիւնը, որովհետև աշխատավարձը՝ չը նայած իրեն յատուկ յարակալութեան (ինտրեսիա) ոյժին՝ մինչև որոշ աստիճան համակերպում է յիշեալ գների տատանումներին): Աշխատաւոր գիւղացիութեան շատ փոքր մասը շատ քիչ է շահագրգռւած կենսական մթերքների շուկայի գների բարձրութիւնով, հետևապէս և ազբարային հովանաւորող մաքսերով: Միւս կողմից, գիւղացիութեան աւելի մեծ մասին ձեռնտու է, որ կապալարձն ու հողի գինը ցածր լինեն: Ինքը կառուցիկն չի ժխտիլ, որ աշխատաւոր գիւղացիութեան և խոշոր հողատիրութեան ու գիւղատնտեսութեան շահերի հակասութիւնն աւելի մեծ է, քան իր ընդունած հակառակութիւնը գիւղացիների և բանւորների մէջ, իբրև գնողների և վաճառողների: Սակայն չէ՞ որ գիւղատնտեսական արդիւնքներ-

րի ամեն մի թանգանալը, որը մի փոքրիկ պլիւս է մանր գիւղացու անտեսութեան համար, միևնոյն ժամանակ մի ահագին պլիւս է նրա խոշոր մրցակցի համար: Բայց իմ մրցակցի պլիւսը ինձ համար միևնու է. պարզ չէ՞ միթէ, որ այդ պլիւսի մէջ առանց մնացորդի կորչում-անհետանում է մանր գիւղացու ամբողջ չնչին պլիւսը:

Ել չեմ խօսում այն բանի մասին, որ արդիւնագործական, կապիտալիստները, որոնց ձեռնտու չեն կենսական մթերքների բարձր գները՝ որովհետև այդ դէպքում բանւորներին էլ պիտի աւելի բարձր վարձ տալ՝ հովանաւորող քաղաքականութեան միջոցին իրենց համար էլ են համապատասխան էքզիլիւարենտ պահանջում: Իբրև խոշոր հասարակական ոյժ՝ նրանք համարեա միշտ աջողում են ստանալ այդ էքզիլիւարենտը: Այս օրմ գրպանից պիտի դուրս գայ այդ: Արդիւնագործական արտադրութիւնների սպառողի, ուրեմն նոյնպէս և ճէնց նոյն գիւղացու գրպանից: Ուրեմն կարելի է առանց վարանելու ասել, որ երբ յաղթանակում է հովանաւորող սխտեմը, գիւղացու աւել տւածն ընդունակ է երկու, երեք և աւելի անգամ ծածկել այն, ինչ որ նա աւել ստացել է՝ շնորհիւ գիւղատնտեսական արտադրութիւնների բարձր գներին:

Կասկած չը կայ, որ գիւղացին միշտ չէ հասկանում տրնտեսական պայմանների այդ ամբողջ բարդ ցանցը, որը պատում է նրան: Իսկ ամեն մի աւելորդ շահանոցը կամ երկու շահանոցը, որը կարող է շուկայում նրա զրպանն ընկնել, նրա համար աւելի շօշափելի բան է: Հէնց գրպանից էլ օգտւում ու գրանով էլ պատճառարանում են պրուստական ազրարները իրենց յետադէմ-դեմագոգիական տակտիկը: Նրանք օգտւում են գիւղացու մթութիւնից և աշխատում են ցանել նրա և քաղաքային բանւորի մէջ թշնամութեան սերմեր: Լաւագոյն մարդկանց պարտքն է ցրել այդ մտախուզը, պարզել գիւղացուն իր գրութիւնը, իր իսկական շահերը, բարձրացնել նրան այդ շահերի նեղ ըմբռնումից դէպի աւելի լայն ըմբռնումը: Չէ՞ որ գործարանական բանւորն էլ ի բնէ չէ «դիալէքտիկորէն մտածում»: Նրան, այդ բանւորին ոտքի է բարձրացրել աւելի բան կէս դարի կուլտուրական-կրթական ազդեցութիւնը, որն

իրագործում էր «Das Bündniss des Denkenden und Leidenden» (մտածողների և տառապողների միութիւնը):

Բայց ենթադրենք մի աւ ժամանակ, որ Կառլցիկին արդարացի է. ենթադրենք, որ բարձր գներն ու հովանաւորող սխտեմը գիւղացուն անմիջական օգուտ են հասցնում: Չգտելով բարձր գների, պահանջելով արտօնութիւններ իր արտադրութիւնների համար, գիւղացին գործում է ոչ թէ թիւր հասկացած շահի ազդեցութեան տակ, այլ ճիշտ հասկացած, բայց նեղ, բացառիկ շահի ազդեցութեան տակ, որն ստիպում է նրան թշնամաբար ընդհարել իր բանւոր-մուշտարիների մասսայի հետ:

Եթէ նոյն իսկ ընդունէինք այդ, միթէ գտած կը լինէինք մեր որոնած սկզբունքային տարբերութիւնը բանւորի և գիւղացու միջև. ամենեին ոչ:

Մենք արդէն տեսնք, որ բանւորը, թէև ինքն անմիջապէս շուկայ չէ հանում իր արտադրած ապրանքները, այնուամենայնիւ կարող է շատ խիստ շահագրգռւած լինել, որ այդ ապրանքները լաւ գին ունենան: Ոչ միայն մաքսը, այլ նոյն իսկ պատերազմը—եթէ գրանց շնորհիւ գները բարձրանում են—կարող են համապատասխանել բանւորի նեղ, անմիջական շահերին: Այդ դեռ քիչ է. բանւորն ինքն էլ է անմիջապէս շուկայ հանում մի առանձին ապրանք՝ իր աշխատանքը, իր միանային ու ներգային ոյժը: Եւ ինչպէս գիւղացին կարող է անարդար արտօնութիւններ պահանջել իր ապրանքի համար, այնպէս էլ կարող է պահանջել այդ և բանւորը: Օրինակ, իտալացիների մրցումը շատ զգալի է Եվէյցարիայում, հարաւային Ֆրանսիայում: Տեղական բանւորները սաստիկ դժգոհ են գրանից. յաճախ նրանց և իտալացիների մէջ պատահում են գժտութիւններ, կռիւ ու ծեծ: Ինչպէս գիւղացուն օգտակար է թւում (թէպէտ և իզուր) պաշտպանել ազգային շուկան աւելի էժան օտարերկրեայ հացի ներմուծումից, այնպէս էլ բանւոր-պրօլետարներին օգտակար է թւում (և, իսկապէս, այլ երկրի պրօլետարներին դա ամիջապէս օգտաւէտ է) պաշտպանել ազգային բանւորական շուկան օտարերկրեայ աւելի էժան բանւորական ոյժի ներմուծումից: Բանւորը նոյն-

պէս կարող է պահանջել, արտօնութիւններ և նոյն իսկ մենաշնորհ տրամարդու աշխատանքի համար ընդդէմ կենց աշխատանքի մրցակցութեան:

Իր «Ագրարական հարցի» մի տեղում Կառուցիկն ինքն է խօսում բանւորական շարժման այն տիպի մասին, որը նա անւանում է «գուտ-գործնական», և որի էութիւնը կայանում է միայն բանւոր դասակարգի նեղ, անմիջական շահերին ծառայելու մէջ: «Հասարակական զարգացումը,—ասում է Կառուցիկն,—մեզ համար նոյն իսկ աւելի բարձր է, քան պրօլետարիատի շահերը. մենք չենք կարող պաշտպանել այնպիսի պրօլետարական շահեր, որոնք խոչընդոտ են հանդիսանում հասարակական զարգացմանը»¹⁾:

Իհարկէ, Կառուցիկն իսկոյն աւելացնում է, որ ընդհանրապէս այդպիսի հակասութիւն չը կայ, որ մէկի և միւսի (այսինքն պրօլետարական և հասարակական) շահերն ընդհանրապէս զուգադիպում են. սակայն, մասնաւորապէս, «պրօլետարիատի ներսում կարելի է գտնել ամենատարբեր խաւեր. գոյութիւն ունի բանւորական արիստօկրատիա... որը շահերի նկատմամբ չափազանց հեշտ հակասութեան մէջ է մտնում պրօլետարիատի ընդհանուր մասսայի հետ»: Այդ բանւորական արիստօկրատիան առանձնապէս հակաւ է դէպի «գուտ-գործնական» տակտիկան: Մնացած տարրերը, որոնք գիւղից քաղաք են գնում, այն է՝ իրենց որակով ոչ իսկական բանւորները (не квалифицированные), մրցող-բանւորները արտասահմանից, կին-բանուորուհիները՝ դրանք բոլորը գրգռում են «պրօլետարիատի ընտիր տարրերի» թշնամական վերաբերմունքը: Լայն համերաշխութեան, շահերի ներդաշնակութեան զգացմունքը միշտ չէ արտացոլում «անմիջական», նեղ շահի ձայնի միջից:

Երբ խօսքը գիւղացիների և բանւորների յարաբերութիւնների մասին էր, Կառուցիկն պնդում էր, որ շահերի հէնց անմիջական հակասութիւններն են, այլ ոչ նրանց հեռաւոր համերաշխութիւնը, որ հանդիսանում են իբրև վճռող, որոշող մօմէնտ: Ելնելով այդ տեսակէտից, նա պիտի բանւորական

1) «Ագրարական հարցը», եր. 318.

արիստօկրատիայի վրայ էլ խաչ դնէր, ինչպէս և գիւղացիները՝ չը նաբի վրայ: Բայց չէ... Սովորած, իսկական բանւորները՝ չը նաբի յած իրենց արիստօկրատական ձեւերին՝ իրենց կուլտուրական մակարդակով, տոկունութեամբ, բանիմացութեամբ և այլն ներկայացնում են մի շատ արժէքաւոր տարր¹⁾: Զարմանալի չէ, որ նրանց համար Կառուցիկու մօտ գտնւում է մի այլ արշին, քան գիւղացիների համար...

Այդ է Կառուցիկու դատողութիւնը: Անհրաժեշտ է նկատել, որ գիւղացիների և բանւորների յարաբերութիւնները քննելիս՝ որ Կառուցիկն միանգամայն բաց է թողել էլի երկու կէտ, որոնցում նրանց շահերի համերաշխութիւնը ներկայացնում է բաւականաչափ անմիջական:

Նախ աշխատավարձի ընդհանուր մակերևոյթի բարձրութիւնը չափազանց կարևոր է ամեն մի գիւղացիական ընտանիքի համար, որովհետև նա, այդ ընտանիքը, ոչ սակաւ դիմում է կողմնակի վաստակի, դրսի աշխատանքի, նոյն թւում և գործարանական աշխատանքի: Կամ գիւղացիական ընտանիքի առանձին անդամները, չը խզելով իրենց կապը նրա հետ, յատկապէս նւիրում են իրենց գործարանական աշխատանքին, կամ դնում են բոլոր անդամները փոխէփոխ:

Աշխատավարձի դրութիւնը արտադրութեան զանազան ճիւղերում միշտ ներկայացնում է մի շատ բազմազան, բազմերանգ պատկեր. այդ չէ խանգարում մի ընդհանուր մակարդակի գոյութեանը, այնպէս, ինչպէս որ ալիքների տարբերումները չեն խանգարում ծովի ջրի ընդհանուր մակերևոյթի գոյութեանը: Առանձին ալիքների տատանումների և բարձրութեան աստիճանը որոշում է իր մասնաւոր պայմաններով, բայց և ընդաստիճանը մակերևոյթն ունի իր առանձին շարժումը, որը հետեւանք է աւելի ընդհանուր պատճառներին: Այդ գեռ քիչ է. աշխատանքի վարձատրութեան և մի այլ իր որակով աւելի բարձր կամ ցածր աշխատանքի վարձատրութեան մէջ կայ որոշ

1) Իսկապէս, եթէ մարդ աւելի լուրջ քննի, այն ժամանակ «ժամանակակից» պրօլետարիատի շարքերում, որտեղից Կառուցիկն արտաքսել է շատ կարգի բանւորներ, մնում է, գրւխաւորապէս, հէնց այդ «բանւորական արիստօկրատիան»:

յարարե՞րականութիւն, որն ունի պահպանուելու ձգտում բոլոր վարձատրութիւնների միաժամանակ վերե կամ ներքև շարժելու դէպքում: Ուրիշ խօսքով, գանադան ճիւղերի բանւորական աշխատավարձերի մէջ գոյութիւն ունի որոշ փոխադարձ ազդեցութիւն: Եւ այդ պատճառով ամեն ժամանակ, երբ գիւղացին դիմում է որ և է կողմնակի, օժանդակի՞ աշխատանքի, նա զգում է իր վրայ բոլոր ազգային աշխատավարձերի ներկայ դրութեան, ներկայ մակարդակի օգուտները կամ ֆեւանները:

Երկրորդ, բանւորը չէ կարող անտարբեր լինել դէպի գիւղացիական բարօրութեան աստիճանը, որովհետև ոչ մի բան այնքան վատ չէ ազդում իր աշխատավարձի չափի վրայ, որքան «բանւորական պահեստի բանակի» որակական և քանակական կազմը: Մինև այժմ այդ բանակը կազմում էր գլխաւորապէս գիւղական տարրերից, երկրագործութիւնից փախչողներից: Որքան աւելի էր առջ վնում գիւղացիների քայքայումը, այնքան աւելի մեծ թափով էին քաղաքներ հոսում ազատ բանւորական ձեռքեր, այնքան աւելի էր սրւում մրցումը: Աշխատավարձն սկսում էր հակել դէպի ներքև, և հարկաւոր էին լինում հերոսական ջանքեր՝ աշխատաւորին իր առաջւայ աստիճանի վրայ պահելու համար: Այդ կողմից գիւղացիների պրօլետարացման դադարելը, անկասկած, ձեռնտու է քաղաքային բանւորներին:

Բոլոր վերոյիշեալ զիտողութիւնների հիման վրայ մենք չենք կարող համաձայնել Կառուցիւմ վերջնական եզրակացութիւնների հետ. «Գիւղացիների և պրօլետարների համար ընդհանուր է միայն կենսական մակերևոյթը, միայն բարեկեցութեան աստիճանը, այլ ոչ նրանց շահերը», ուստի—եթէ մի կողմը թողնենք ժամանակաւոր դաշնակցութիւնները, որոնք պատմութեան ընթացքում հնարաւոր են ամենատարբեր դասակարգերի միջև—եթէ մի կողմը թողնենք այդ, ընդհանուր օրէնքը կը լինի այն, որ պատմութեան մէջ բանւորն ու գիւղացին պիտի գնան տաշքեր ուղիներով, և այսօրւայ դաշնակիցը կարող է վաղը թշնամի դառնալ¹⁾:

1) «Ագրարական հարցը» էր. 310.

Դա միայն աւելի զգոյշ ձևն է արտայայտելու այն, ինչ որ մի քանի այլ գերմանական մարքսիստներ յայտնում են աւելի պարզ ու անկեղծօրէն. օրինակ, «Իսկական գիւղացիները միշտ մեր թշնամիները կը լինեն», «գիւղացիները, որպէս դատակարգ, պիտի թշնամարար մեր դէմ կանգնած լինեն»: Այդպիսի հայեացքը վերագործ է դէպի այն հին, մնում տեսակէտը, որի վրայ Մարքսն ու Էնգելսը կանգնած էին քառասնական թւականներին, երբ նրանք համարում էին գիւղացիութիւնը անպայման յետագէմ տարր, իսկ Էնգելսը նոյն իսկ գուշակում էր, որ բանւորութիւնը որոշ հեռաւոր ապագայում ստիպւած պիտի լինի «ձնշել ընդհանուր գիւղացիական պատերազմը». այդ այն ժամանակ էր, երբ նոյն Էնգելսի գրչով դեռ գրւած չէին հետեւեալ խօսքերը. «Այդպիսով, մենք վճռականապէս կանգնում ենք մանր գիւղացու կողմը...»:

Սրանով մենք վերջացնում ենք «Bauer und Proletarier» (գիւղացին և բանւորը) գլխի հետադասութիւնը. բայց մեզ մնում է դեռ քննել Կառուցիւմ «Bauernschutz und Arbeiterschutz» (գիւղացիների և բանւորների պաշտպանութիւն) փոքրիկ յօդւածը, որպէս զի մենք վերջնականապէս համոզուենք, թէ ինչ աստիճանի է դաւաճանում Կառուցիւմ ամենատարրական արդարութեան զգացմունքին, հէնց որ նա սկսում է խօսել գիւղացիների և նրանց յարաբերութիւնների մասին դէպի բանւորները: Այդ յօդւածը մի կլասսիք նմուշ է այն բանի, թէ ինչպէս նեղ զօկտրինի ազդեցութեան տակ խելօք, տաղանդաւոր, զարգացած, մարդասէր իղէալիզմով համակւած հեղինակը կորցնում է իրականութեան ամեն մի զգացմունք, ցոյց է տալիս մի ինչ որ անհասկանալի բարոյական չոր ու ցամաքութիւն, կենդանի, սրտագին սիրոյ բացակայութիւն դէպի մարդեկայրը, տառապող աշխատաւորը, որը կարիք ունի այդպիսի սիրոյ, կարիք ունի եռանդուն կարեկցութեան, թերևս աւելի նոյն իսկ, քան ով իցէ...

Մեր մի քանի ընկերները, ասում է Կառուցիւմ, կարծում են, որ եթէ մենք պաշտպանում ենք մի շարք միջոցներ, որոնք ներկայ կապիտալիստական հասարակութեան մէջ հովանաւոր-

բում ու պաշտպանում են բանւորի շահերը, մենք նոյն կերպ պիտի վերաբերենք և դէպի այն միջոցները, որոնք գիւղացիների շահերն են պաշտպանում: Կառուցիկն ինքը, ընդհակառակը, կարծում է, որ գիւղացիների շահերի պաշտպանութիւնն ու բանւորների շահերի պաշտպանութիւնը այնպիսի բաներ են, որոնք սկզբունքի տեսակէտից էապէս տարբեր են և նոյն իսկ կատարեալ հակառակութեան աստիճանի անգուգելի են:

Լսենք ապացոյցները: «Երբ մենք հանդէս ենք գալիս պաշտպանելու բանւորներին,—ասում է Կառուցիկն,—մենք զբրանով հակառութեան մէջ ենք մտնում բոլոր այլ հասարակական ուղղութիւնների և խմբերի հետ: Եթէ նրանցից մի քանիսը դնում էլ են իրենց դրօշակների վրայ բանւորների պաշտպանութիւնը, այդ առաջ է գալիս միայն մեր մրցման ճնշումի տակ, որպէս մի ակամայ գործողութիւն, առանց բաւարար ոյժի և լրջութեան... Այլ է գիւղացիներին պաշտպանելու գործը: Այդ պահանջում են բոլոր այլ կուսակցութիւնները. և այդ ասպարէզում մենք ոչ թէ հակառութեան, այլ նախանձորգութեան, մրցման մէջ ենք մտնում այդ կուսակցութիւնների հետ, որոնք կամենում են պահպանել ներկայ անտեսական դրութիւնը: Եւ այդ անելով, մենք մտնում ենք այնպիսի մրցման մէջ, որ կարողանայինք տալ աւելի քիչ, քան ոմանք մեր հակառակորդներից, որովհետև մենք պիտի հաշւի առնենք պրօլետարիատի շահերը, որոնք մեր հակառակորդների վրայ ոչ մի պարտք չեն դնում... Մի դէպքում մենք ելնում ենք պաշտպանելու մի այնպիսի գործ, որն ատելի է մեր հակառակորդներին, միւս դէպքում մենք մրցել ենք սկսում հաւասար նպատակի համար մեր առաջւայ թշնամու հետ, որին չեն ծանրաբեռնում ոչ տեսական տարակուսանքները, ոչ էլ բանւոր դասակարգի շահերը հաշւի առնելու անհրաժեշտութիւնը»:

Սորին զարմանքով կանգ ենք առնում Կառուցիկու այս խօսքերի առաջ: Երևի այն պատճառով, որ մենք բոլորովին չենք ճանաչում Գերմանիան. մենք չէինք էլ երևակայում, որ այդ երկիրը իսկական գիւղացիական Արկադիա է (երանելի երկիր): Ինչպէս! Բոլոր կուսակցութիւնները—հէնց այդպէս ուղղակի էլ գրւած է բոլոր—այնտեղ վիճում, մրցում են մի-

միանց հետ, գիւղացիներին պաշտպանելու ձգտումից զրդւած: Եւ մրցում են ոչ այնպէս, ինչպէս բանւորներին պաշտպանելիս, այլ «ուրիշ կերպ», հետևապէս ոչ թէ նուրբ, խորամանկ քաղաքագիտութիւնից զրդւած, ոչ թէ «ակամայ», թոյլ կերպով. «առանց լրջութեան», այլ միանգամայն լուրջ վերաբերւելով գործին: Այդ դեռ քիչ է. այդ մրցման մէջ նրանք կարող են տալ գիւղացիներին աւելի շատ, քան Կառուցիկն և Ընկ., որովհետև «ծանրաբեռնւած չեն ոչ տեսական տարակուսանքներով, ոչ էլ բանւոր դասակարգի շահերը հաշւի առնելու անհրաժեշտութեամբ»:

Սակայն, միթէ նրանք ստիպւած չեն լինում հաշւի առնել այլ դասակարգերի շահերը, ասենք, օրինակ՝ «ոչ-բանւորների». այդ շահերը չեն «ծանրաբեռնում», չեն «կաշկանդում» գիւղացիներին պաշտպանելու գործում:

Դժւար է առաջին հայեացքից հաւատալ, որ այդ բոլորը գրած լինի մի այնպիսի մարդ, ինչպէս Կառուցիկն, և ես՝ իմ սեփական շահից զրդւած՝ անհրաժեշտ եմ գտնում բերել ծանօթութեան մէջ նրա այդ յայտարարումներից ամենատարօրինակները բնագիրը և լւանալով ձեռքերս, բաշխել մի կողմը¹⁾:

Այդպէս է՝ Կառուցիկու ասելով «գիւղացիական շահերի պաշտպանութեան» և «բանւորական շահերի պաշտպանութեան» տարբերութիւնը: Աւելի ևս էական է երկրորդ տարբերութիւնը:

«Ինչի՞ է ձգտում բանւորի շահերի մեր հովանաւորութիւնը»—հարցնում է Կառուցիկն. «արդեօք այն բանին, որ պետութիւնը պաշտպանի բանւորին անտեսական տեսակէտից: Երբէք ոչ. պետութեան միջամտութիւնը անտեսական շրջանառութեան մէջ, յօդուտ բանւորի անտեսական գոյութեան, մենք յայտարարում ենք ապարդիւն, նոյն իսկ վտանգաւոր, մինչև

1) «Anders steht es mit dem Bauernschutz. Diesen verlangen alle anderen Parteien (ամենից հետքերըին այն է, որ նօտարգիրը բնագրին է!), auf diesem Gebiete treten wir nicht in Gegensatz, sondern in Konkurrenz... in ein Wettrennen zum gleichen Ziel mit dem sonstigen Gegner, den weder theoretische Skrupel, noch Rücksichten auf die arbeitende Klassen belasten.

որ կայ կապիտալիզմի ընդհանուր տիրապետութիւն¹⁾... Մենք միշտ արհամարհել ենք աժան ժողովրդականութիւնն ձեռք բերելը այնպիսի միջոցներով, ինչպէս բանւորի տնտեսական գոյութիւնը պաշտպանելու պահանջը. օրինակ, պետութեան կողմից ապահոված նւազագոյն աշխատավարձ, իրաւունք աշխատանքի վրայ, արդիւնաբերական ընկերութիւնների պետական պաշտպանութիւնը... Իսկ այն, ինչ կարելի է և պիտի պահպանել «բանւորների պաշտպանութեան» միջոցով— դա աշխատաւորի ֆիզիքական և բարոյական անձնաւորութիւնն է»:

«Իսկ ինչի է ընդհակառակը, ձգտում «գիւղացիների պաշտպանութիւնը»: Արդեօք այդ նշանակում է գիւղացու ֆիզիքական և բարոյական անձնաւորութեան պահպանութիւնը: Արդեօք պահանջում են տարածել գործարանական օրէնսդրութիւնը գիւղացիական ընտանիքների վրայ էլ ինչպէս ուղում են տարածել այդ տնային արդիւնաբերութեան վրայ: Արդեօք ուղում են արգելել գիւղացուն քերթել իր երեխաների կաշին, յանձնել իր կնոջը վտանգաւոր աշխատանքներ, վերջապէս՝ բանել մինչև կատարեալ ուժասպառութիւնը: Արդեօք ուղում են հրահանգել գիւղացու բնակարանի համար օդի նւազագոյն խորանարդային չափը, մաքրութեան աստիճանը և այլն: Գիւղացիներին այդ կերպով պաշտպանելուն մենք, թերևս, ուրախութեամբ համաձայնէինք: Այլ հարց է, թէ որքան կը նպաստէր այդ մեզ՝ ձեռք բերել գիւղացիական շրջանում ժողովրդականութիւն: Բայց մեր «գիւղացիների պաշտպանութեան» կողմնակիցները չեն ուղում միանգամայն այդ գիտեալ. այն, ինչ որ նրանք են պահանջում, դա ամենին գիւղացիների ֆիզիքական և բարոյական անձնաւորութեան պաշտպանութիւնը չէ, այլ նրանց տնտեսական գոյութեան պաշտպանութիւնը: Ուրեմն, մենք պիտի անենք գիւղացիների համար այն, ինչ որ չենք կարող անել նոյն իսկ պրօլետարիատի համար!»:

1) Wir erklären das staatliche Eingreifen in das ökonomische Getriebe zugunsten der wirtschaftlichen Existenz des Arbeiters für vergeblich, ja gefährlich, solange der Kapitalismus in Staat und Gesellschaft herrscht, die Produktionsmittel Privateigentum der Kapitalisten sind.

վերլուծենք ինչպէս հարկն է կառուցելու այդ փաստարանութիւնը:

Նախ, ճիշտ է արդեօք, որ իբր թէ «բանւորների պաշտպանութեան» առարկան միայն նրանց «ֆիզիքական և բարոյական անձնաւորութիւնն է», այլ ոչ «տնտեսական գոյութիւնը»: Բայց միթէ հրաժարել «նւազագոյն աշխատավարձից» և «իրաւունք աշխատանքի վրայ» հին, Լուի—Բլանսկան գաղափարից՝ կը նշանակէ ժխտել ամեն մի «տնտեսական» պաշտպանութիւն: Ապա պետական ապահովագրութիւնը պատահարների, ծերութեան դէպքում: Արդեօք այդ պահպանում է բանւորի միջին ֆիզիքական և բարոյական անձնաւորութիւնը, թէ՞ աւելի շատ. միթէ այդ չէ վարձատրում նրան տնտեսապէս այն ֆլաստի համար, որ հասցրել են «ֆիզիքական և բարոյական անձնաւորութեանը» կապիտալիստական մեքենայի փնիւները: Միթէ զոռամեալներին և գործի անընդունակ դարձածներին տրուող կենսաթոշակը նրանց հենց նոյն «տնտեսական գոյութեան» որոշ ապահովութեան միջոց չէ: Անցկացնել փոքր ի շատէ հետևողաբար այն հայեացքը, որ կապիտալիստական կարգերի ժամանակ «պէտութեան միջամտութիւնը տնտեսական շրջանառութեան մէջ, յօգուտ բանւորի տնտեսական գոյութեան, ապարդիւն և նոյնիսկ վտանգաւոր է»—անցկացնել այդ հայեացքը՝ կը նշանակէ ընկնել գործնականապէս մի ինքնակերպ մանչեստրականութեան¹⁾ մէջ, դնել այդ վերջինի մի նոր տեսակի, այն է՝ «սօցիալ-մանչեստրականութեան» սկիզբը:

Ես արդէն չեմ խօսում այն բանի մասին, որ երեխաների աշխատանքի արգելումը և կանանց ու տղամարդկանց աշխատանքի սահմանափակումը, որոնք՝ ըստ կառուցելու հանդիսանում են որպէս մի օրինակ «բանւորի ֆիզիքական և բարոյական անձնաւորութեան պաշտպանութեան»,—ունեն այն հետևանքն էլ, որ կրճատում են մրցումը բանւորների մէջ և բարձրացնում նւազագոյն աշխատավարձը. և այդպէս աշխատավարձը աւելի

1) Մանչեստրականութիւնն այն ուղղութիւնն է տնտեսական քաղաքականութեան մէջ, որ դէմ է պետութեան միջամտութեանը ժողովրդի տնտեսական կեանքի մէջ և կողմնակից է ազատ մրցման:

հաստատ է լինում, քան եթէ պետութեան կողմից որոշւած լինէր, որ գործնական տեսակէտից ուղղակի անիրագործելի է:

Եւ եթէ այդպիսով պետական գործարանական օրէնսդրութիւնը կողմնակի կերպով ծառայում է բանւորների և «տնտեսական գոյութեան պաշտպանութեանը», կարծում եմ, դա նրա աւելորդ պլիւսն է, այլ ոչ թէ անխուսափելի չարիքը, որի հետ կարելի է հաշտել միայն «հոգեկան ու բարոյական անձնաւորութեան պաշտպանութիւնից» սպասող բարիքների հաւար:

Յետոյ, ենթադրենք, որ հրաժարում ենք ընկերութիւններին տրուող պետական օժանդակութիւնից, բայց մի՞թէ այդ ընկերութիւնները առանց օժանդակութեան տալիս են նախ և առաջ որ և է ապահովութիւն ոչ տնտեսական գոյութեանը: Մի՞թէ բոլոր այդ «ժողովրդական տները», ինչպէս, օրինակ, Բրիւսսէլի տունը, կամ այնպիսի ձեռնարկութիւններ, ինչպէս իրենց բանւորներին պատկանող ապակու գործարանը Ալբրուս, նոյն իսկ բոլոր ամենահամեստ սպառողական ընկերութիւնները, — մի՞թէ դրանք բոլորը որոշ չափով չեն դարձնում բանւորներին առևտրական և տնտեսական ձեռնարկութիւնների «տէրեր»: Ի՞նչ երկարացնենք: Ես ինձ չեմ դասում «տնտեսական մատերիալիստների» կարգին, բայց խոստովանում եմ, որ հասարակական կեանքի բոլոր կողմերի մէջ գոյութիւն ունեցող կապը թւում է ինձ այնքան ուժեղ, որ ես չեմ կարողանում երևակայել, թէ ինչպէս կարելի է փոքր ի շատէ լուրջ կերպով պահպանել բանւորի «Ֆիզիքական և բարոյական անձնաւորութիւնը», չը պահպանելով միևնոյն ժամանակ, որքան այդ հասարակութիւնը է, նոյնպէս և նրա տնտեսական գոյութիւնը: Բայց ինչպէ՞ս կարող է երևակայել այդ բանը կառուցիկին, որի համար տնտեսականութիւնը (ЭКОНОМИКА) ամեն բան որոշող հիմքն է, իսկ մնացած այլ բաները՝ միայն մակաշինութիւններ են:

Բայց հէնց «տնտեսական» պաշտպանութիւնը «Ֆիզիքաբարոյական» պաշտպանութիւնից զատելու վրայ էլ հիմնւած է կառուցիկու ամբողջ երկրորդ փաստարանութիւնը «գիւղացիութեան պաշտպանութեան» դէմ: Ելակէտն ընկնելով, ընկնում է իհարկէ և եզրակացութիւնը:

Սակայն մենք պիտի քննենք գիւղացիութեան «Ֆիզիքաբարոյական» պաշտպանութեան և այն միջոցները, որոնց հետ կառուցիկին «ուրախութեամբ» համաձայնում է: Այդ «ուրախութեան» մէջ ծածկւած է հեգնանքի մի բաւական մեծ զօղա կառուցիկու հակառակորդների, այն է՝ գիւղացիասէր — մարքսիստների հասցէին, որովհետև «այլ հարց է, թէ որքան կարող են այդ միջոցները նպաստել նրանց ձեռք բերելու գիւղացիութեան մէջ ժողովրդականութիւն»:

Առաջին կէտ. արգելումը գիւղացուն չափազանց հարստահարել իր ընտանիքի անդամներին, մանաւանդ երեխաներին:

Կառուցիկու այդ առաջարկը նորից և նորից ընդգծում է այն, որ գիւղացին Unternehmer է (ձեռնարկող). որ եթէ նա միջոց չէ ունենում ուրիշի բանւորին հարստահարելու, նա այնուամենայնիւ ոչ պակաս, քան մի գործարանատէր, հարստահարում է նրանց, ում կարող է. չը կան ուրիշները, ուստի նա կը հարստահարի իր սեփական ընտանիքի անդամներին:

Այդպիսով, նախ և առաջ հարկաւոր է պաշտպանել ոչ թէ նրան, այլ նրա ղէմ՝ ուրիշներին: Աւանդ. կառուցիկու վերցրած օրինակը աջող չէ և ոչինչ չէ ասում յատկապէս գիւղացու դէմ: Գործարանական բանւորը ձեռնարկող չէ, սակայն նա իբրև հայր հնարաւորութիւն է ունենում երբեմն հարստահարելու իր երեխաներին, այն էլ յամենայն դէպս գիւղացուց ոչ պակաս:

Լսենք, թէ ինչ է ասում այդ մասին ինքը Մարքսը: Խօսելով իր «Կապիտալի» առաջին հատորում այն բանի մասին, որ մեքենաների ներմուծումը դարձնում է մկանային ոյժն աւելորդ և հետևապէս հնարաւոր է լինում կանանց և երեխաների աշխատանքի գործադրութիւնը, Մարքսը շարունակում է. «Պարանքների փոխանակութեան հիմնական պայմանը ենթադրում է, որ բանւորն ու կապիտալիստը հանդիպում են, որպէս ազատ անհատներ... Իսկ այժմ կապիտալը գնում է զեռահասանքին և կամ նրանց, որոնք լիակատար իրաւունքներ չունեն: Առաջ բանւորը ծախում էր իր սեփական բանւորական ոյժը, որը նա տրամադրում էր, որպէս մի կատարելապէս ազատ

կայանում է որպէս մի միջոց երեխաների ֆիզիքական և բարոյական անձնաւորութիւնը փրկելու: Չէ կարելի միայն դրանով սահմանափակել, չէ կարելի խլել աղքատից գոյութեան կուրի մի միջոցը և հրաժարել տալ նրան մի ուրիշը, այն է՝ հրաժարել նրան տնտեսապէս օգնելուց, համաձայն Կառուցիչ սօցիալ-մանչեստրականութեան: Յոյց տւէք գիւղացուն լաւագոյն վիճակի համար վարձող կուրի մի այլ ելք, մի այլ միջոց, այն ժամանակ այլ բան է... Եւ գործարանական բանւորներն էլ, եթէ չը գտնէիք իրենց հէնց տնտեսապէս օգնելու այլ միջոցներ, մինչև այժմ «ստրկավաճառութիւն անելիս կը լինէին» և կասէին բոլոր ֆիլիանտրօպներին. «հեռացրէք ձեր ձեռքերը»

Հետաքրքիր է գիւղացուն՝ որպէս «ֆիզիքական և բարոյական անձնաւորութեան»՝ պաշտպանելու երկրորդ կէտը, երկրորդ ձեռք, Կառուցիչ մեթօդով. «արդելել գիւղացուն տանջել իրեն չափազանց աշխատանքով և հասնել կատարեալ ուժասպառութեան»: Այդ, իհարկէ, շատ լաւ և, գլխաւորը, շատ պարզ միջոց է. նոյնքան պարզ, որքան և այն հրահանգները, որ տւել է հիւանդացած աղքատ-բանւորին նրա մօտ հրաւիրւած բժիշկը. ահա այդ հրահանգները. «զբօնել, հանգստանալ, կառքով ման գալ, ուտել թարմ, առողջ կերակուներ»: Իսկ երբ հիւանդը տւեց բժշկին մի անտեղի հարց, «ապա ինչո՞վ ապրեմ», գիտնական պարօնը միանգամայն տրամաբանօրէն պատասխանեց, որ այդ արդէն իրեն չէ վերաբերուած: Ոչ թէ բժշկի, այլ հէնց իր բժշկուողի գործն է գտնել մի այնպիսի աշխատանք, որը թոյլ կը տար կատարել բժշկական գիտութեան բոլոր հրահանգները... Այդպէս է խօսում և Կառուցիչն: Գիւղացու գրութիւնը, իսկապէս, թշուա է. բայց դա չէ նշանակում, թէ հարկաւոր է նրան օգնել: Ի՞նչ կարիք կայ կարկատելու քանդուող տունը, որից հարկաւոր է ուղղակի դուրս գալ և նոր տուն շինել:

«Հողագործութեան մէջ մանր արտադրութեան պահպանելը, —ասում է Կառուցիչը, —դա ազգաբնակչութեան այլասերման ամենալաւ միջոցն է. այդ պատճառով մենք ոչ մի հիմք չունենք դեռ մեր կողմիցն էլ պահպանելու այդ թշուա գոյութիւնը»: Մի բան է մոռանում Կառուցիչն. միթէ հեշտ է գիւղացու համար—

գիւղացու համար— իհարկէ, ոչ առանձին անհատի, այլ մասսայի— փոխարինել այդ գոյութիւնը մի այլ աւելի լաւ բանով. և արդեօք մասսայական պրօլետարացման ժամանակ ստիպւած չէն լինիլ գիւղացիներին շատերը բաժանուել ոչ միայն «թշուա գոյութիւնից», այլ և առհասարակ երկրային գոյութիւնից...

Բայց գիւղացու ամբողջ «բացառապէս ֆիզիքա-բարոյական պաշտպանութեան» մարգարիտը այնուամենայնիւ երրորդ կէտն է. «սահմանել նրա (գիւղացու) բնակարանի օգի խորանարդային քանակութեան նւազագոյն չափը, մաքրութիւնը և այլն»:

Եւ դժւարանում եմ խօսք գտնել քննադատելու համար... Լինում են այնպիսի ոտանաւորներ, որոնց վերաբերմամբ պարօգիտ գրեին անհնարին է. այդ ոտանաւորները հէնց իրենք իրենց ամենալաւ պարօգիտներն են... Այստեղ, երևի, կոյրն էլ կը տեսնի, թէ որքան տարբեր է Կառուցիչ չափը գիւղացու և բանւորի համար: Իսկապէս, «օգի, լոյսի մաքրութեան նւազագոյն քանակութեան» բացակայութիւնը նկատելի է բանւորների բնակարաններումն էլ. այդ դեռ քիչ. յիշեալ պակասութիւնը յաճախ ընդունում է այնպիսի սպառնական չափեր, որ աճում դառնում է մի ահագին, յատուկ խնդիր, որին վաղուց տրւած է և առանձին անուն, այն է՝ «Wohnungsfrage» (բնակարանի հարց):

Այդ խնդրի լուծման համար աշխատում են շատերը, աշխատել է և ինքը Կառուցիչն. շատ միջոցներ են հնարւած եղել, բայց դեռ ոչ ոք գլխի չէ ընկել լուծելու այդ խնդիրը պարզ կերպով, առանց այլևայլութեան, գաւառական պրօլետարաների մեթօդով, այն է՝ «հրամայել» բնակարանական վատ պայմանների գոհերին իրենց, որ նրանց տները մաքուր լինեն, այնքան լոյս, այնքան օդ լինի, որքան հրամանագրւած է բժշկական վարչութեան կողմից և այլն: Բայց չէ՞ որ մենք խօսում ենք ոչ թէ քաղաքային բանւորների, այլ գիւղացիների մասին, և ահա ինչու այդպիսի մի պաշտպանութեան մենք ուրախութեամբ կը համաձայնենք»:

Եւ վախենում եմ, սակայն, որ մէկը կարող է եզրակացնել այստեղից, թէ Կառուցիչն իսկապէս բարոյապէս չոր ու

անարդար մարդ է, կամ մի «գիտնական պարոն է» վերոյիշեալ կօմիքական բժշկի նման: Բացի դրանից, ես վախենում եմ, որ իմ քննադատական նկատողութիւնները տօնն ու բնաւորութիւնը կարող են ամրապնդել այդպիսի վերաբերմունքը դէպի Կառուցիկն: Եւ ես շտապում եմ ասելու, որ այդ կը լինէր խորապէս անարդարացի: Կառուցիկն ամենին այդպէս «կօմիք» չէ, Կառուցիկն գիտնական մարդ է բառի ոչ թէ հեղնական, այլ լուրջ մտքով: Կառուցիկն, իբրև լայն իդէալիստ, անկասկած, բարոյական տեսակէտից շատ բարձր է սովորական մակերևոյթից: Նա միայն տրամաբանօրէն—հետևողական է, և որովհետև նրա ելակէտը ճիշտ չէ, ուստի նա գալիս է աւելի քան տարօրինակ եզրակացութիւնների...

Բայց փորձեցէք դատել Կառուցիկուն ոչ թէ ձեր, այլ իր տեսակէտից: Մտաբերէք, որ Կառուցիկու համար գիւղացին մի Unternehmer, als Kapitalist, als Fabrikant (մի ձեռնարկող է, որպէս կապիտալիստ, որպէս գործարանատէր): Մի բոպէ միայն համաձայնէք նրա հետ, և նրա գործնական եզրակացութիւնները ոչ միայն վայրենի չեն թւիլ, ոչ միայն բնական ու հասկանալի կը լինեն, այլ և տրամաբանութեան կանոնների տեսակէտից միայն այդ եզրակացութիւններն են հնարաւոր: Կառուցիկն ցանկանում է միայն տարածել գիւղի վրայ էլ գործարանական օրէնսդրութիւնը: Նա թելադրում է ձեռնարկողներին, կապիտալիստներին որոշ միջոցներ, այն է՝ նւազագոյն բանւորական օր, լոյս և օդ բնակարանների համար, մաքրութիւն և այլն: Գիւղացին ինքն է իր կապիտալիստը, ինքն էլ ձեռնարկող է: Ահա այդ գիւղացին է, որ պարտաւորւած կը լինի, ինչպէս բոլոր ձեռնարկողները, համաձայն Նրանիզմների բանեցնել իր բանւորներին, այսինքն հէնց իրեն, իր կնոջն ու երեխաներին, որոշ ժամանակից ոչ աւելի և վերաշինել իր բնակարանը գիտութեան բոլոր կանոնների համեմատ (գուցէ էլ՞ բան պահանջի նրանից, օրինակ, կազմել իր «ձեռնարկողական օգուտից» կապիտալ սպահովագրելու գործելու անընդունակ դարձածների, դպրոցների, հիւանդանոցների համար...): Իսկ ի՞նչ կերպ կազդի այդ նրա վրայ,—թերևս հարցնէք դուք: Է՛հ, թող ինչպէս ուզուած է ազդի. մի՞թէ, յիրաւի, քիչ կան

այնպիսի ձեռնարկողներ՝ խոշոր էլ, մանր էլ՝ որոնք քայքայւում են կամ կանգնած են սնանկութեան շէմբում: Այս կամ այն գործարանատէրը կարող է մահկանացուներից ամենաթըշւառը լինել, որը հազիւ է ծայրը ծայրին հասցնում, խրուած է պարտքի մէջ, վերջապէս քաղցած է մնում. բայց դա դեռ չէ նշանակում, որ նրա արհեստանոցում այլ ևս չը պիտի գործեն գործարանական օրէնքները, որ նրան թոյլ պիտի տրւի կարգի բերել իր գործերը իր բանւորների հաշուով:

Ընդունելով այդ տեսակէտը գիւղացու վերաբերմբ, մենք կը ստանանք հետևեալ անսպասան—տրամաբանական եզրափակութիւնը. չէ կարելի թոյլ տալ գիւղացուն, որպէս ձեռնարկողի, որ նա, խոշոր արգիւնաբերութեան հետ մրցելիս, պահպանի իրեն իր՝ որպէս բանւորի՝ հաշուով. կամ այլ հէնց իր, Կառուցիկու խօսքերով սասած՝ «պաշտպանել գիւղացուն, իբրև բանւորի, կը նշանակէ քայքայել նրան, իբրև Տողատիրոջ»:

Հենց դրանով մենք բոլորովին մօտեցանք երրորդ կէտին, որը, Կառուցիկու կարծիքով, յոյնպէս զանազանում է բանւորների պաշտպանութիւնը գիւղացիների պաշտպանութիւնից: Բանւորների օրէնսդրական պաշտպանութիւնը ամենալաւ միջոցն է հեռացնելու ձանապարհից այնպիսի արտադրութիւններ, որոնք տեխնիկայի նկատմամբ կանգնած չեն իրենց ժամանակի բարձրութեան վրայ և կարող են պահպանել միայն բանւորների չափազանց շահագործման շնորհիւ: Գործարանական օրէնսդրութիւնը մի հզօր գործօն է արգիւնաբերական առաջադիմութեան, դեռ աւելի—կապիտալիզմի առաջադիմութեան¹⁾:

Այլ բան է գիւղացիութիւնը: Ի՞նչն է սպասուում նրա գոյութեանը: «Ըստ երևութին, տնտեսական յարաբերութիւնների զարգացումը, որը բոլոր այն երկիրներում, որտեղ ար-

1) Հմմտ. Մարքս, «Կապիտալ», հատ. I, էր. 417. «Բայց եթէ գործարանական օրէնքը արհեստական կերպով նպաստում է մանուֆակտուրայի արտադրութեանը՝ արագ գործարանային դառնալու, նա, այդ օրէնքը, միևնոյն ժամանակ փութացնում է ինչպէս մանր տնտեսութիւնների խորսակումը, այնպէս և կապիտալի կենտրոնացումը սակաւարիւ ձեռքերում, շնորհիւ կապիտալի մեծ ծախքերի անհրաժեշտութեան»:

տադրութիւնը կատարուում է ժամանակակից եղանակով, ընթացում է օրինաչափ, միևնոյն ընթացքով... Եթէ գիւղացիների պաշտպանութիւնը կարող է ունենալ որ և է միտք, դա միայն այն է, որ նա կը հանդիսանայ որպէս խոչընդոտ տնտեսական զարգացման»:

Կառուցիւ այս դատողութիւնը նախ և առաջ հիմնուած է ինչպէս մի ապացուցուած ճշմարտութեան՝ այն դրութեան վրայ, 1) որ տնտեսական զարգացումը կարող է կատարել բոլոր երկիրներում և արտադրութեան բոլոր ճիւղերում մի ձևով միայն, այն է՝ կապիտալիստական. 2) որ ինչպէս արդիւնագործութեան, այնպէս և հողագործութեան մէջ գոյութիւն ունի «մի կապիտալիզմ», որը զարգանում է օրինաչափ, որոշ մասշտաբով. 3) որ, վերջապէս, գիւղացիական տնտեսութիւնը ընդունակ չէ ոչ մի պայմանում զարգացնելու իրենից ինքնուրոյն առաջադէմ ձգտում, տենդենց: Կառուցիւն ելնում է այս դրութիւններից, որպէս արդէն ապացուցուածներից:

Ինչ վերաբերում է ինձ, ես համաձայն չեմ նրա հետ: Ես, ընդհակառակը, հիմնում եմ իմ ասածները երեք միանգամայն տարբեր դրութիւնների վրայ. կապիտալիստական էւոլիւցիայի շրջաններն ունեն զանազան տեղական կամ ազգային տիպեր, որոնք կախուած են երկրի դրութիւնից համաշխարհային շուկայում, նրա բռնած տեղից աշխատանքի միջազգային բաժանման սխտեմի մէջ, նրա տնտեսական զարգացման ուղին ելնելու ժամանակից և, վերջապէս, նրանից, թէ որքան ուժեղ են դեռ այն հետքերը, որ մնացել են հին պատմական գոյացումներից (Ֆորմացիա): Իսկ ինչ վերաբերում է արտադրութեան առանձին ճիւղերին, այստեղ նկատուում է, որ հողագործութեան մէջ աւելի, քան մի այլ ճիւղում, կապիտալիստական օնը գերիշխում է բովանդակութեան վրայ, կապիտալիզմի հարստահարիչ, քայքայիչ կողմերը պատմական-ստեղծագործական կողմերի վրայ: Եթէ ոյժ տրւի գործակցական կազմակերպութիւններին, ներքևից համայնականացում կատարել և նոյն իրենց հողատէրերի նախաձեռնութեամբ աշխատանքի և սեփականութեան վերաբերմամբ մտցել ընկերակցական սկզբունքը, այն ժամանակ հնարաւոր է (կապիտալիստականի հետ միասին) գիւ-

ղատնտեսութեան և ոչ կապիտալիստական էւոլիւցիան: «Եւ այդ էւոլիւցիան, որ ներկայում ճնշուած է տնտեսական շրջանում տիրող «կուլոնական ոգու» ապականող ազդեցութեամբ, իսկ տեղ-տեղ՝ նեխած իրաւական կարգերով, այդ էւոլիւցիան առաջ կը գնայ ամբողջ թափով, երբ պատմութեան կշեռքի վրայ աշխատաւոր տարրերի նշանակութիւնն աւելի ծանր կը գայ, քան տրամագծօրէն—հակառակ տարրերի ոյժը»: Մանրամասն հետազոտութեան օնթարկել այդ երեք վիճելի կէտերը այստեղ, ինարկէ, անտեղի է 1):

Այդ պատճառով քննենք այստեղ միայն մի հարց. ճիշտ է արդեօք, որ գիւղացիներին պաշտպանելը չէ կարող նպաստել տնտեսական զարգացմանը, եթէ նոյն իսկ ընդունենք այդ զարգացումը պարզապէս իբրև տնտեսութեան բացիօնալիզացիա 2) կապիտալիստական ձևով: Չէ որ այդպիսի բացիօնալիզացիայի ամենակարևոր խոչընդոտներից մէկը կայանում է նրանում, որ մակերեսային կապիտալիստական շահագործումը իր զանազան ձևերով շատ դիւրին և օգտաւէտ է, ինչպէս, օրինակ՝ կապալադներ իր ամենամանրնական բարձրացումը, կապալամիշոցների կրճատումը, վաշխառութիւնը, «դժւար ժամանակները» գիւղացու հացով սպեկուլեացիաներ կատարելը, գիւղացիների աժան աշխատանքից օգտւելը, որոնց համար վարձւելը միայն իբրև «օժանդակութիւն» է ծառայում, այլ ոչ գոյութեան հիմնական աղբիւր: Նոյն նշանակութիւնն ունի և հողատէրերի կամայականութիւնը, որոնք երբեմն հողը անտառների են յատկացնում միայն որսորդութեան նպատակով և այլն:

Ուրեմն, չը նայած, որ արտադրութիւնը չէ ձևափոխուում, կապիտալը այնուամենայնիւ կուտակուում է: Կան սակայն մի շարք միջոցներ, որոնք կարող էին վերացնել «կապիտալի կուտակման» այդ դիւրին եղանակը և որոնք անագին առաջադի-

1) Այդ նիւթին են նւերուած իմ մի շարք յօդուածները «Русск. Богатство» ամսագրի մէջ, 1901 թ. (կապիտալիստական և ագրարական էւոլիւցիայի տիպերը):
2) Տնտեսութեանը խելացի, նպատակայարմար ընթացք տալը:

մական նշանակութիւն կունենային գիւղատնտեսութեան համար: Ահա այդ միջոցները, կապալապայժմանները կարգաւորելը այն մտքով, որ կապալագիրը վճարւէր բացառապէս տնտեսութեան գուտ արդիւնքից¹⁾, կապալառուներին վարձատրելը հողը բարելաւելու համար, պետութեան կողմից փոխատուութիւն սահմանելը, իրբև մի միջոց վաշխառութիւնն ու սպեկուլեացիաները խափանելու, բացի դրանից կարևոր է ապահովել հողով ու արտադրելու միջոցներով գիւղացիական ընկերութիւններն ու համայնքները, գրաւելով դրա համար այն հողերը, որ ընկած են դատարկ կամ վատ են մշակուում մասնաւոր սեփականատէրերի կողմից:

Հողագործութեան մէջ այդ միջոցները անհնարին կը դարձնէին կապիտալիզմի վատագոյն մակարուծական (պարագիտային) ձևերը, և այդպիսով կենսունակութիւն կունենային միայն այն կապիտալիստական տնտեսութիւնները, որոնք պահպանում են իրենց գոյութիւնը հողագործութեան ըացիօնալիզացիայի շնորհիւ: Աւելին կասենք. նրանք կը դնէին բոլոր խոշոր տնտեսութիւնների առաջ հետևեալ դիւմմը. բացիօնալիզացիա կամ ոչնչացում! Եւ որ չափով որ կապիտալիզմը կարող է գոյութեան հիմք (raison d'être) ունենալ, այն չափով նա կարող է հանդէս գալ, որպէս ստեղծագործօն և այդ չափով էլ միայն նա կը զարգանայ:

Միւս կողմից էլ մանր տնտեսութիւնները, ազատելով շահագործման կոպիտ, նախնական ձևերի ճնշումից, նոյնպէս կարող էին ազատօրէն զարգացնել իրենց պօտենցիալ ոյժերը, անարգել փորձել տնտեսական զարգացման և նոր ձևեր ընդունելու իրենց ընդունակութիւնը: Այդ արդէն վաղուց է հասկացել աշխատանքի իդէօլօգիների մեծամասնութիւնը գանազան երկիրներում, որոնք և մշակել են մի շարք «ազրարական ծրագիրներ» յիշեալ ոգով: Այդ ծրագիրների պակասութիւնը,

1) Զուտ արդիւնք պիտի հաշուել այն գումարը, որը կը մնայ ընդհանուր արդիւնքից, եթէ վերջինից հանենք՝ բացի մշտական կապիտալի ծախքերից՝ նոյնպէս և անմիջական աշխատողների նօրմալ աշխատավարձը և կապալառուի սպորուստի համար անհրաժեշտ գումարը:

իմ կարծիքով, կայանում է միայն նրանց կիսատութեան մէջ: Նրանք կարծես վախենում են՝ եթէ կարելի է այսպէս ասել՝ վշտացնել տնտեսական էօլիւցիան, վախենում են ստեղծել, իրենց ոյժերը ներածին չափ, մի լայն հիմք, որի շնորհիւ կարող լինէին գիտակցօրէն մղել աշխատաւոր գիւղացիութիւնը, առանց մտցնելու նրան կապիտալիստական կաթսայի մէջ, դէպի համայնացրած սեփականութեան և աշխատանքի ձևերը:

Այդպէս ենք մտածում մենք: Այլ է սակայն կաուցիլու կարծիքը: Տրամաբանօրէն առաջնորդելով իր սկզբունքային հայեցակէտով, որը բացի «մի կապիտալիզմից» ճանաչում է միայն նրա ճանապարհը փակող «հնացած» ձևեր», կաուցիլին հասնում է իր վերջնական եզրակացութեանը, իր բոլոր տեսական հետեոողութիւնների գործնական բարոյագիտութեանը: «Այդպիսով, չը կայ աւելի սխալ բան, քան վերջին վանկերի (Bauernschutz—Arbeiterschutz) համահնչիւն լինելուց եզրակացնել, որ իբր թէ գիւղացիներին պաշտպանելը նշանակում է բանւորների պաշտպանութեան ընդհանուր գաղափարը անցկացնել արդիւնագործութիւնից գիւղատնտեսութեան վրայ: Ընդհակառակը, գիւղացիների պաշտպանութիւնը, իբրպէս, տրամազօրէն հակառակ է բանւորների պաշտպանութեանը և վերջինին միանգամայն ներհակ:

Ի՞նչ կարելի է ասել սրա մասին: Finis coronat opus (վախճանը պսակում է գործը)...

Պատահամար չէ, որ մենք կաուցիլուն ենք ընտրել, իբրև ներկայացուցչի այն տեսակէտի, որը մեր կարծիքով չափազանց միակողմանի և նեղ է: Մենք վերցրինք նրան, ոչ միայն իբրև աչքի ընկնող տաղանդի, խելքի և կրթութեան տէր մարդու, և ոչ միայն այն պատճառով, որ նա այս բօպէիս ճանաչւած է որպէս զլուխ գերմանական մարքսիզմի մէջ գոյութիւն ունեցող այն հոսանքի, որն արդէն վաղուց է անցել սուսական հոգի վրայ: Ճիշտ է, բնօրինակը (օրգինալ) միշտ աւելի գերադասելի է, քան պատճէնը, ևս առաւել, որ ոչ միշտ և ոչ բոլոր պատճէնները լաւ են կատարում. բայց միայն այդ գեռ չէր

արդարացնիլ այն, որ մենք գնայինք արտասահման և այնտեղ որոնէինք այն տեսակէտի մեկնութիւնը, որը կարող ենք զըտնել և մեր տանը:

Ոչ. ինքրի յատուկ-գերմանական ձեակերպումն ունի այն հոգեկան առաւելութիւնը, որ կատարեալ ու ամփոփ է, մինչդեռ ուսական ձեակերպումը չունի այդ յատուկութիւնները, և չի էլ կարող ունենալ շնորհիւ բոլոր պայմանների: Բանը նրանումն է, որ մեր բոլոր վէճերը սովորաբար ունենում են չափազանց տեսական և վերացական բնաւորութիւն. նրանք զուրկ են կենդանի կապից գործնական կեանքի հետ, և այդ պատճառով նրանց եզրակացութիւնները միա ու արիւն չեն դառնում, չեն հասցնում գործնական ընթացքի պարզ ու որոշ փոփոխման:

Այդպէս չէ Գերմանիայում: Կառուցիւ կամ նրա ընկերներից որ և է մեկի ձայնը, որն այսօր հնչում է կուսակցութեան համագումարում կամ միայն արձագանք է գտնում թերթերի էջերում, վաղը կանգնում է երես առ երես անմիջական կեանքի զիմաց լանդտագում կամ բայխստագում, երբ այնտեղ քննում է մի որ և է օրինագիծ, որն անմիջապէս վերաբերում է գիւղացի ազգաբնակչութեան շահերին: Հասկանալի է, որ այդպիսի պայմաններում ամեն մի տեսական միտք անպատճառ պիտի կշռադատւած լինի այնպէս, որ նրա բոլոր գործնական եզրակացութիւնները ու հետեանքները միանգամային պարզ լինեն:

Եւ այդ պատճառով, Կառուցիւն լսելուց յետոյ, մենք կարող ենք ընդգրկել նոր տեսակէտն իր ամբողջ ծաւալով: Չը կայ ոչ մի անորոշութիւն, ոչ մի թերութիւն. ամեն բան ասած է: Ես գիտեմ ոչ միայն այն, թէ ինչ կերպարանք ունի նա տեսական կանոնաւորութեան ու համաչափութեան կողմից, այլ և այն, թէ ինչ բանի է նա պարտաւորեցնում: Կառուցիւ անձնական յատկութիւններն աւելի քան նպաստում են այդ բանին: Տրամաբանական հետևողականութիւնը, անողոք, անվախ հետևողականութիւնը, որը կանգ չէ առնում նոյն իսկ ըստ երևութին, ամենաօրինական մարդկային զգացմունքների և համակրութիւնների առջ, եթէ սրանք փակում են սկզբունքի յաղթանակի ճամբան, — հենց այդ հետևողականութիւնն է, որ կազմում է Կառուց-

կու ոյժը: Սակայն, միաժամանակ և ոյժը, և՛ թուութիւնը... Ոյժը, — որովհետև դա հնի ու նորի մի հաւաքողական խառնուրդ չէ, այլ իսկապէս մի և ամբողջական սխտեմ, որը կարծես գրանխտի մի ամբողջ կտորից կերտւած լինի: Թուութիւնը, — որովհետև լինել հետևողական, հիմք ունենալով մի սխալ տեսակէտ, կը նշանակի կատարել իր հայեացքները վերաբերմամբ մի սպանիչ reductio ad absurdum (կատարեալ անհեթեթեան յանգել):

Միայն երկու տեսակէտների այդպիսի ամբողջական և գործնական զուգահեռն է, որ հնարաւոր է դարձնում ընտրել գիտակցօրէն նրանցից մէկը: Եւ, ձգելով մի յետադարձ հայեացք մեր տրամաբանօրէն անցած ամբողջ ուղիի վրայ, մենք յայտարարում ենք լիակատար համոզմունքով և եռանդով. ոչ, մենք վճռականապէս ժխտում ենք մեր հին, փորձւած բանաձևի այդպիսի սրբագրութիւնը, բանաձևի, որը աւելի քան քառօրդ դար առաջ ազդարարել է Ն. Կ. Միխայլօվսկի: Ահա այդ ամբողջութեան, որոնք մեզ համար ժողովուրդ են հանդիսանում ուղիղ այն չափով, որ չափով որ մարմնացնում ու ներկայացնում են աշխատանքի սկզբունքը: Մենք մնում ենք հաւատարիմ այդ բանաձևին, որովհետև նրանում աւելի և լայն տեսական իսկութիւն կայ, և կօնկրէտ գործնական ճշմարտութիւն և — մարդկայնութիւն !...

ՀԻ ԳՄԴ
Կարդալուց ստաջ անհրաժեշտ է ուղղել հետևեալ

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր Ը

Տպւած է

Պիտի լինի

Երես Տող

10	15	(վերևից) Կազմի մէջ յարարեցութիւնը	կազմի յարարեցութիւնը
15	6	(վերևից) ընկերակ- ցութիւնների և կա- պակցութիւնների	գործակցութիւնների և ընկե- րակցութիւնների
16	3	(վերևից) ընկերակ- ցական	գործակցական
»	8	(վերևից) ընկերակ- ցութեան	գործակցութեան
17	13	(ներքևից) որին	որն
25	20	(վերևից) կատարում է կատարել	կատարում է՝ կատարել
28	1	(վերևից) Մարքսի	Մարքս
»	11	(վերևից) վրայ	վրայ
29	26	(վերևից) վճուում են	վճուական են
32	1	(վերևից) մեծածուխ	մեծածուխ
33	20	(վերևից) անցնում է	անցնում է
34	1	(ներքևից) վարձի հա- մար	վարձին
45	20	(վերևից) գումար են	գումար են
46	13	(վերևից) մինև	մինչև
48	1	(ներքևից) բոլոր	բոլոր
50	3	(ներքևից) gefährlich	gefährlich
»	2	(ներքևից) Gesellschaft	Gesellschaft
54	8	(վերևից) Ch.	Ch.
»	12	(վերևից) աշխատան- քի սխտեմի	աշխատանքի անսահման հարս- տահարման սխտեմը
»	20	(վերևից) օրէնսդր- ական	օրէնսդրութեան
55	1	(վերևից) հետևանքն	հետևանք
56	9	(վերևից) չը գտնէիք	չը գտնէին
57	4	(ներքևից) այդպիսի	«այդպիսի
61	6	(վերևից) տարբերի	տարբերի
»	7	(վերևից) տարբերի	տարբերի
63	11	(վերևից) միայ	միայն
64	5	(վերևից) հոգեկան	հոգեկան
»	10	(ներքևից) ստաձ է	ստաձ է

«Ազգային գրադարան»

NL0201204

